

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU TOIMETISED
PUBLIKATIONEN DER AKADEMISCHEN LITERARISCHEN VEREINIGUNG

IX

FR. PUKSOV

TARTU JA TARTU-PÄRNU ROOTSIAEGSE ÜLICOOLI TRÜKIKODA

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU KIRJASTUS
TARTU, 1932.

FR. PUKSOV

Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda

Referat:

Die Universitätsbuchdruckerei in Dorpat und
Pernau zur schwedischen Zeit

Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus
Tartu 1932.

FR. PUKSOV

Tartu ja Tartu-Pärnu rõõtsisega ülikooli trükikoda

Die Universitätsdruckerei in Dorpat und
Pärnu zur schwedischen Zeit

Trükikoda „Varraku“ trükk, Tartus 1932.

ALMA MATER'I
KOLMESAJA-AASTASE KESTVUSE
MÄLESTUSELE

PÕHJENDAB JA PÜHENDAB SELLE VALJAANDE

AKADEEMILINE KIRJANDUSÜHING.

RELATIO
Von
INAUGURATION
der Universität zu Dorpat/
geschehen den 17. Octobris,
Im Jahr 1632.

v. Fr. Menius.

Gedruckt zu Dörpach in Elefflande/ durch vnd in
Verlegung Jacob Beckern.

Pilt 1. 1632. a. ilmunud Fr. Meniuse teose tiitelleht.
Esimesi Tartu trükiseid.

Mineval aastal möödus 300 aastat trükikunsti algusest Eestis, kuna detsembris 1631. a. trükiti siin esimene raamat Gustav Adolfi poolt asutatava akadeemia trükikojas. See tähtis kultuuriline moment ühenduses Tartu ülikooli 300 aasta juubeliga virgutaski mind Akadeemilise Kirjandusühingu ettepanekul asuma meie esimese ja vanima Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoja ajaloo uurimisele ja selle tegevuse jälgimisele, eriti kui veel seni puudub üldse mingi ning täpne trükikoja tegevuse kirjeldus Eesti alalt.

Trükikoja ajaloo kõrval seadsin omales ülesandeks käesolevas käsitleda ka Tartu ja Tartu-Pärnu ülikooli raamatukogu ja selle koostist, kuid trükikoja kohta leiduv materjalide rohkus sundis mind sel puhul loobuma viimasest ülesandest ja valgustama raamatukogu tegevust edaspidi mõnes teises teoses. Ruumipuudusel järgneb ka rootsi ülikooli raamatutöönduse teiste harude peale trükitegevuse – paberiveski, raamatukauplemise ja raamatuköitmise — vaatlemine tulevikus mujal.

Lähemas seoses ülesvõetud küsimusega kavatsesin esitada ka Tartu ja Tartu-Pärnu akadeemia trükitoodete nimestiku ehk täieliku ja täpse trükitoodangu bibliograafia, kuid et mul aja ja võimaluse puudumisel õnnestus üksikasjaliselt tutvuneda selles küsimuses ainult Eestis olevate raamatukogude koostisega ja peale nende enam vähem põhjalikult Riia linna kui ka Ajaloo ja Muististeaduse Seltsi (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde) raamatukoguga, tuli kavatsedud nimestiku avaldamine edaspidiseks edasi lükata. See tähendatud raamatukogude koostisele tugenev bibliograafia ei vastaks oma ebatäielikkusega igitahes ülesseatud nõuetele, kuna Baltimaade raamatukogud sisaldavad ainult väiksemal määral Tartu ja Pärnu trükiseid. Tartu ülikooli raamatukogus leidub neid vaevalt 30 teost, rohkem küll Eestimaa Kirjanduse Seltsi (Estländische Literärische Gesellschaft) raamatukogus Tallinnas ligikaudu 100 trükist, — ja sama palju Riia raamatukogudes. Palju tähtsamaiks tollaegse trükitoodangu hoiukohtadeks osutuvad aga Rootsi raamatukogud, esijoones muidugi Stokholmi kuninglik ja Upsala ülikooli raamatukogu. Küll tutvunesin eelmisel suvel ka tähendatud raamatukogude koostisega, peatusin ka Helsingi üli-

kooli ja Turu soome ülikooli kui ka Turu akadeemia raamatukogus, jõudsin aga selle juures loendada ainult neis leiduvad kataloogitud Tartu-Pärnu trükised.

Nii jääks edaspidiseks ülesandeks Rootsi ja Soome raamatukogude kataloogimata osade läbivaatamine, mis sisaldavad peamiselt Tartu-Pärnu trükiteodangust pisikesi juhukirju, kuid need moodustavadki arvuliselt soliidse osa akadeemia trükiteodangus. Ülaltoodud asjaolude tõttu ei pretendeeri oma teoses esitatud trükiste statistikas täielikkusele.

Vaadeldes nüüd kasutatud allikmaterjali akadeemia trükikoja kohta, tuleb esmajoones ära märkida, et need on tihedalt seotud ülikooli enda ajalooa. Siin moodustavad loomulikult põhialuse ülikooli konsistooriumi protokollid, mis aga kahjuks pole säilinud täielikult meie ajani. Küll leiduvad Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjastikus viies köites kõik Tartu-Pärnu akadeemia konsistooriumi protokollid, seejuures on aga esimese rootsi ülikooli protokolle sealsamas ainult aastaist 1632–1633, 1637–1640, 1644–1655, kuna puuduvad aastaist: 1634–1636, 1641–1643, 1656.

Selle juures on säilinudki esimese ülikooli protokollid võrdlemisi konspektiivse sisuga vastandina teise ülikooli omadele. Peale protokollide on Tartu ülikooli raamatukogus hoiul veel teise ülikooli arved täielikul kujul.

Konsistooriumi protokollide andmeid täiendav ülikooli arhiiv asub laialipillatuna osalt Riia Ajaloo ja Muististeaduse Seltsi raamatukogus, osalt Stokholmi riigiarhiivis eriosakonnana „Tartu-Pärnu Ülikooli Arhiiv.“ Liivimaa Rootsi kindralkuberner arhiiv Riigi Keskarhiivis Tartus sisaldab nende kõrval juba vähem materjali rootsi ülikooli kohta. Kindralkuberner registratuur sisaldab küll teateid ülikooli kohta, kuid sellejuures pole see täielik ja võrdlemisi suur osa kõiteid sellest säilitatakse Riia Ajaloo ja Muististeseltsi raamatukogus. Teisest küljest on arhiivis leiduvaist kuninglikkudest kirjadest Riiga jäänud just need, mis käsitlevad akadeemiat.

Neil põhjustel osutus hädavajalikuks arhivaalidega tutvunemine Riias ja Stokholmis. Ülikooli Valitsus komandeeriski mind seks otstarbeks Rootsi, Soome ja Läti, mille eest talle sügavamat tänu võlgnen. Tutvunedes arhivaalidega koha peal, selgus ka siin, nagu ülikooli konsistooriumi protokollidestki, et andmed esimese rootsi ülikooli kohta esinevad vägagi katkendlikult, eriti Tartu-Pärnu ülikooli arhiivi osas, kus üldiselt ülikooli kohta siiski rikkalikult materjali.

Ülalmainitud arhiivide ja raamatukogude lisaks on andmeid ülikooli kohta veel Stokholmi Kammerarhiivis ja Upsala ülikooli raa-

matukogu Palmskõldi ja Nordini kogudes. Ka Tartu ja Pärnu linnaarhiivides leidub lisandusi akadeemia ja selle trükikoja ajaloole, kuna Riia linnaarhiiv valgustab ainult selle trükiolusid. Möödamattes tahaksin ainult tähendada, et Riia Ajaloo ja Muististeaduse Seltsi raamatukogus ülikooli-trükikoja kohta leiduvad dokumendid on koondatud sinna August Buchholtzi poolt sel ajal kui ta koostas oma kirjutist Tartu akadeemia ja selle õppejõudude kohta. Siia ei kuulu mitte ainult ülikooli kirjavahetus kantsleriga, vaid ka kuninglikke kirje, mille tõttu see kogu omab erilise tähtsuse minu uurimuse seisukohalt ülikooli trükikoja kohta.

Üldiselt pean tähendama, et kasustatud allikad ei võimaldanud siiski rahuldavalt lahendada kõiki küsimusi, eriti neid, mis puutuvad esimese ülikooli trükitegevusse. Kuid vaevast suudavad siiski hilisemad lisandused esile tuua neis olulisemaid põhimõttelisi muutusi.

Lõpuks pean erilise tänutundega mainima Tartu Ülikooli end. professorit A. R. Cederbergi, kes omal ajal sagedasti õhutas mind Tartu vanemaid trükikodasid uurima ning kes käesolevagi töö koostamisel ja trükkimisel on andnud minule mitmeid asjatundlikke näpunäiteid. Kahjuks on A. R. Cederbergi poolt (1922) peetud ettekanne „Beiträge zur Kenntniss der Buchdruckereien in Estland in der schwedischen Zeit“, millest ta käesoleva teose autorile andmeid hankinud, siiani trükkimata jäänud.

Siinjuures ei saa suuremat tänu avaldamata jätta neile kolleegidele Eesti kui ka Soome, Rootsi ja Läti arhiivides ning raamatukogudes — eriti dr. H. Weiss'ile, C. Stern'ile ja dr. Sam. E. Bring'ile, — kes minu uurimusele lahkesti kaasa aitasid nõu ja jõuga.

Tänu võlgnen ka Akadeemilise Kirjandusühingu esimehele prof. G. Suitsule, kes teose trükisilmumise võimaldas, ja dr. H. Sepale käsikirja enne trükkimineku läbivaatamise eest. Samuti tänan kolleeg O. Freymuth'i referaadi saksakeelse tõlke ja hra M. Lepikut kaasabi eest korrektuuride lugemisel.

Trükitud allikad ja kirjandus.

- Annerstedt, Claes. Upsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702. K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar N. F. 12:2 Stockholm 1894. — Tsit.: Cl. Annerstedt, Biblioteks historia.
- Annerstedt, Claes. Upsala universitets historia. I—III + Bihang I—V. Uppsala 1877—1914. — Tsit.: Cl. Annerstedt, Universitets historia.
- Bonsdorff, Carl v. Åbo stads historia under sjuttonde seklet. I—II. Helsingfors 1889—1904.
- Buchholtz, Arend. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888. Riga 1890. — Tsit.: Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst.
- Buchholtz, August. Verzeichniss sämmtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, Bd. VII:1. Riga 1853, lk. 159—273. — Tsit.: Aug. Buchholtz, Verzeichniss.
- Cederberg, A. R. Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B. III. 3 (1922). Tsit.: A. R. Cederberg, Erstlinge der Zeitungsliteratur.
- Cederberg, A. R. Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. I—II. Tartu 1927. Äratr. Ajaloolisest Ajakirjast 1927. — Tsit.: A. R. Cederberg. Jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost.
- Christiani, T. Wo lebten Dorpats bekannteste Bürgermeister? Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912—1920. Dorpat 1921, lk. 92—109.
- Collijn, Isak. Översikt av det svenska boktryckets historia 1483—1700. Svend Dahls Bibliotekshandbok, utg. av Samuel E. Bring. I. Uppsala 1924, lk. 183—272.
- Gadebusch, Fr. K. Livländische Bibliothek. I—III. Riga 1777. — Tsit.: Gadebusch, Bibliothek.
- Gadebusch, Fr. K. Liefländische Jahrbücher. Th. 1—4. Riga 1770—1783. — Tsit.: Gadebusch, Jahrbücher.

- Greiffenhagen, O., A. R. Cederberg, „Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur“ [Rezension]. Beiträge zur Kunde Estlands, IX. (1923), lk. 132—134.
- Hagemeister, H. G. T. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Th. I—II. Riga 1836—37.
- Holm, Teodor. Sveriges allmänna postväsen. I—V. Stockholm 1906—1929.
- Kapp, Friedrich u. Goldfriedrich, Johann. Geschichte des Deutschen Buchhandels. I—IV, u. Registerbd. Lpz. 1886—1923.
- Klemming, G. E. ja Nordin J. G. Svensk boktryckeri-historia 1483—1883. I—II. Stockholm 1883. — Tsit.: Klemming-Nordin.
- Koch, G. Das Bürgerbuch und die Bürgerschaft Pernau's im XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert. Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. VI. (1911), lk. 55—170.
- Liiv, O. Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur schwedischen Zeit. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1929. Dorpat 1931, lk. 126—157.
- Lorck, C. Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst. T. I—II. Lpz. 1882—1883.
- Malin, Aarno. Turun akatemian kirjaston tilit vuosilta 1722—1739. Helsingin Yliopiston Kirjaston Julkaisu XI. (1929), lk. 1—107.
- Pipping, Fr. W. Några historiska underrättelser om Boktryckeriet i Finland. St. 1—7. Acta Societatis Scientiarum Fennicae, T. I, II, III, VI, VIII:2 (1842—1867).
- Protokoll(er), Consistorii Academici Aboensis I—V. Helsingfors 1883—1914.
- Recke, Johann Friedrich v. und Napiersky, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. I—IV. Mitau 1827—1832. Nachträge und Fortsetzungen bearb. v. Theodor Beise. Bd. I—II. Mitau 1859—1861. — Tsit.: Recke-Napiersky.
- Schirren, Carl. Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, Bd. VII:1. Riga 1853, lk. 1—68.
- Schück, Henrik. Bidrag till svensk bokhistoria. Stockholm 1910.
- Stieda, Wilhelm. Die Entwicklung des Buch-Gewerbes in Dorpat. Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels VII. Leipzig, 1882, lk. 163—198. — Tsit.: W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat.
- Stieda, Wilh. Studien zur Geschichte des Buchdrucks und Buchhandels in Mecklenburg. Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels XVII. Leipzig 1894, lk. 119—325. — Tsit.: W. Stieda. Geschichte d. Buchdrucks in Mecklenburg.

- Tartu Ülikooli ajaloo allikaid I. Academia Gustaviana / Quellen zur Geschichte Universität Tartu (Dorpat) I. Academia Gustaviana. Toim. J. Vasar. Tartu 1932. — Tsit.: J. Vasar.
- Westling, F. Beiträge zur Kirchengeschichte Livlands von 1656 — 1710, übersetz. v. T. Christiani. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXI (1904), lk. 3—67.

Trükkimata allikad.

Kasustatud arhiivide ja raamatukogude tsiteerimisel tarvitatakse lühendeid.

Riigi Keskarhiivis Tartus = ERKA:

Lijvima Rootsi kindralkubeneri Arhiiv = LRKkA.

Eestimaa Rootsi kindralkuberner Arhiiv = ERKkA.

Rootsi Riigiarhiivis Stokholmis = RRA:

Tartu-Pärnu Ülikooli Arhiiv = T-P Ü A.

Bibliographica. Boktryckerier. Östersjöprovinserna = R R A B i b l.

Livonica = Liv.

Riigiregistratuur = RR.

Läti Riigiarhiiv Riias = LRA.

Kammerarhiiv Stokholmis = KA.

Tartu Linnaarhiiv = TrtLA.

Tallinna Linnaarhiiv = TLA.

Pärnu Linnaarhiiv = PRLA

$$\text{Riia Linnaarhiiv} = \text{RiLA}.$$
$$\text{Goslari Linnaarhiiv} = \text{GLA.}$$

Kuninglik Raamatukogu Stokholmis = KB.

Uppsala Ülikooli Raamatukogus = UÜR:

$$\text{Palmsköldi Kogu} = \text{U} \ddot{\text{U}} \text{R} \text{ P a l m s k.}$$

Nordini Kogu = UÜR Nordin.

Ajaloo ja Muististeaduse Seltsi Raamatukogu

$$R i i a s = B G G A.$$
$$\text{Riia Linna Raamatukogu} = \text{RiLR}.$$

Eestimaa Kirjanduse Seltsi Raamatukogu

Tallinnas = BELG.

Õpetatud Eesti Seltsi Raamatukogu Tartus = ÔESR.

Tartu Ülikooli Raamatukogus = TÜR:

Tartu rootsi ülikooli Konsistooriumi Protokollid = TÜ Prot.

Pärnu " " " " = PÜProt.

Tartu-Pärnu rootsi ülikooli arved = T-P Ü arved.

Matricula Academiae Dorpatensis, coepta a MDCXXXII = A D M a t r .

I. Sissejuhatus.

Trükikunsti leiutamine Johann Gensfleisch zum Gutenbergi poolt Mainzis aa. 1445—1447 langeb valminud pinnale, kuna juba eelmisel sajandeil leiavad väljendust vaimulikkude kõrval, kes seni olid ainsaks hariduse esindajaiks, ka kodanikuseisuse püüded hariduse ja teaduse järele. Tekivad esimesed ülikoolid ja algab massiline käsikirjade ümberkirjutamine, mida võimaldas odava kirjutusmaterjali, paberi, esiletungimine XIV s. endise pärgamendi asemel. Kuid tarvidust raamatu järele võis siiski ainult rahuldada teoste mehaaniline paljundamine trükikunsti abil.

Vanimaks trükiteoseks Euroopas osutub katkend „Sibyllenbuch'ist“, mille ilmumisaasta pole küll täpsalt kindlaks tehtud, kuid see trükiti igatahes 1445. või 1446. aastal. Tähtsamaks Gutenbergi suurteoseks on aga 1455. aastal trükitud 42-realine piibel.

Mainitud asjaolude tõttu pole ime, et trükikunst nii kiiresti levis, ja et poolesaja aasta järele XV s. lõpul teotseisid juba umbkaudu 1200 trükikoda 200 linnas, Veneetsias üksi üle 150 trükikoja. Siin peab tähendama, et see levimine ei jagunenud terves Euroopas ühevõrdselt. Alul esimesil aastakümneil tungis see peamiselt Saksa linnadesse, kõige enne Strassburgi, mis XV ja XVI s. muutus tähtsamaks trükikohaks, ja alles sajandi vahetusel kerkib Itaalia sel alal Saksa- maale võistlejaks. Olulise muudatuse trükikunstis tõi endaga kaasa aga usupuhastus, mis muutis raamatu sisult kui ka välimuselt. Wittenberg sai tähtsamaks trükikohaks, kus ilmus 1535. a. ka esimene eestikeelne trükiteos, n.n. Wanradt-Kölly katekismus. On arusaadav siis, et alul trükkijaiks olid kõikjal sakslased.

Kiire trükikunsti levinemise juures Kesk- ja Lõuna-Euroopas edenes see visamalt Põhjamaades. Siin osutus hansalinn Lüübek, kus trükikunst alguse sai 1474. a. Lucas Brandise tegevuse kaudu, lähteko- haks trükikunsti levitamisel Põhjamaises, ja Lüübekis teotsev Johann Snell sai Rootsi ja Taani esitrükkijaks. (Taanis 1482. a. ja Rootsis 1483). Ta pöördus aga 1484. aastal Lüübekisse tagasi.

Püsiva raamatutrükkijana Kopenhagenis leiame aga alles 1489. a. Govaert van Ghemeni ja Stokholmis esineb 1491. a. või koguni juba 1487. a.¹⁾ esimese alalise raamatutrükkijana Johannes Fabri. Siiski oli trükikunsti levinemine Rootsis niivõrd aeglane, et kuni 1604. aastani töötas siin vaid 1 trükikoda, millal teine tuli juurde; alles 1611. a. lisandus neile kolmas ja sest ajast peale algab siin trükikunsti õitse-aeg. Gustav Adolfi sõjakäigud Saksamaale ning tema ja ta järeltulija tütre Kristiina laialdased kultuurilised huvid mõjutasid trükikunsti levinemist Rootsis säärasel määral, et XVII sajandil sai ta võistlejaks koguni Saksamaale. Sel ajastul asutati ka Eestis Tartu ülikooli trükikoda ja Soomegi sai Turgu esimese trükikoja 1642 a. ühenduses äsja sinna asutatud ülikooliga. Tähtsamaiks Rootsi raamatutrükkijaiks tuleb pidada tol ajal Ignatius Meurer'it ja Keyser'ite suguvõsa. Sajandi lõpul oli Rootsis juba 17 trükikoda²⁾.

Norra sai trükikoja alles 1643. a. ja teistest naabermaadest Venemaa esimese trükikoja XVI sajandi keskel tsaar Ivan Julma ajal, kus trükkijana Moskvast teotses Ivan Fedorov.

Kui nüüd vaadelda trükiolusid ja trükikodasid Baltimail, siis on ju päris loomulik, et esimesena linnadest omandas siin trükikoja XVI sajandil jõukas Riia, kus laialdased kirjanduslikud huvid olid pinda leidnud juba varemini, ja see oli ka ainus Baltimail XVI sajandil. Riia linna trükikoda asutati 1588. a. linna peasekretär David Hilchen'i eestvõttel, raamatutrükkijaks aga kutsuti Saksamaalt Nicolaus Mollinus. Viimane sai ka endale ja oma pärijaile kuningas Sigismund III. 1590. a. privileegi, mida hiljemini omakorda uuesti kinnitas Rootsi kuningas Gustav Adolf 1621. a. Mollin'i tegevus osutus siiski keskpäraseks ja tema trükitööde arv tõuseb ainult 160-ni. Tema surma järel 1625. a. tuli linna-raamatutrükkijaks Gerhard Schröder, kel oli kokkupuuteid ka esimese Tartu ülikooli trükkija Jacob Becker'iga.

Schröder avaldas elavamat trükitegevust kuni oma surmani 1657. a.; temale järgnesid Rootsi ajal Riias raamatutrükkijad: A. Hakelmann, H. Bessemesser, J. G. Wilcken, (oli kindralsuperintendent Johann Fischer'i trükikoja tehniliseks juhiks) ja G. M. Nöller, (sai hiljem Pärnu ülikooli raamatukauplejaks). Mainitud Riia trükikodadest on mõningad oma toodanguga eesti kultuuri seisukohast väga tähtsad, kuna eestikeelne vanem vaimulik kirjandus XVII s. trükiti osaliselt siin, peamiselt just Fischer'i trükikojas.

Eesti alal kerkisid esimese trükikoja avamise kavatsused esile juba 1630. a. ja siis ühel ajal korraga kahes meie suuremas linnas

1) J. Collijn, lk. 193.

2) H. Schück, lk. 44.

Tartus ja Tallinnas, millist asjaolu võib ühendusse viia gümnaasiumi avamisega kummaski linnas kuningas Gustav Adolfi poolt. Tegelikult ei teostunud need kavatsused siiski otsekohe. Tartus asutati trükikoda alles 1631. a. lõpul sõltuvuses uue ülikooli avamisega, ja Tallinnas veelgi paar aastat hiljemini, nähtavasti 1634. a. Seega oli Tartus esimene trükikoda Eesti alal ja ühes sellega teiseks tervel Baltimaal.

Tallinnas peeti küll juba 1630. a. vajalikuks avatava gümnaasiumi juurde asutada ka oma trükikoda, kuid siiski alles 1633. a. sõlmiti leping selles asjas Stokholmi kuningliku trükkija Christoff Reusneriga, kes 1608. a. Rostokist oli Rootsi kolinud. Reusner, nimeetatud Tallinna linna ja gümnaasiumi raamatutrükkijaks, sai prii korteri, Tallinna ülekolimiseks 200 riigitaalrit ja palka 50 riigitaalrit aastas, millest poole linn tasus ja poole rüütelkond; peale selle vabastati ta linnamaksudest. Nähtavasti 1634. a. koliski ta Tallinna ja 1635. a. ilmuvad tema trükikojust esimesed trükitooted.

Reusneri tegevus Tallinnas oli siiski üürrike ja alates tema surmast oktoobris 1637. a. juhatas trükikoda ta lesk kuni 1638. a., mil abiellus oma selli Heinrich Westphal'iga. Westphali kohta trükkijana (1638—1653) peab tähendama, et ta oma tegevuses oli loiumaid Tallinna raamatutrükkijaid ja sellepärast on arusaadav koguni see, et raad sõlmis erilepingu uue trükikoja avamiseks Turu ülikooli raamatukauplejaga Lorenz Jauch'iga. Jauchi tegevusest trükkimise alal Tallinnas pole meil midagi teada, küll aga teotses ta siin raamatukauplejana. Westphali lesk, kes pidas gümnaasiumi ja linna-trükikoda 1653—1654. a., abiellus teistkordselt Adolf Simon'iga. Simon oli raamatutrükkijaks 1654—1675. a. ja avaldas endiste trükkijatega võrreldes palju elavamate tegevuste, hankis trükikotta uued kirjatüübid, samuti loa raamatukauplemiseks ja ka erilise privileegi, mille järele kellelgi polnud õigust järele trükkida neid teoseid, mis tema või ta pärijate trükikojust ilmusid. Veel elavamaks muutus aga linnatrükikoja tegevus, kui uueks raamatutrükkijaks tuli 1677. a. Cristoph Brendeken. Tema surma järele (1709 või 1710) juhtis trükikoda tema poeg Johann Christoph.

Mis nüüd puutub Tallinna trükitoodangusse, siis moodustasid selle peamiselt gümnaasiumi kui ka linna ametlikud publikatsioonid, programmid ja disputatsioonid, suuremalt jaolt pisiteosed. Tallinna rootsiaegsete raamatutrükkijate eriliseks teeneks tuleb aga lugeda just eestikeelsete raamatute trükkimist, mis olid sisuliselt väärtuslikumad ja ka kaustalt moodustasid soliidsema osa toodangust. Kahjuks puudub seni täielik Tallinna trükiste bibliograafiline nimestik, kuid siiski võiks viie rootsiaegse raamatutrükkija toodangut arvata umbes 200—300 teose peale.

Tartu ja Tartu-Pärnu ülikooli ning Tallinna linna- ja gümnaasiumi-trükikodade kõrval leidis Rootsi ajal trükikoda veel ainult Narvas, mille tegevus aga oli lühiajaline ja tähtsusetu. Teotsedes privileegi põhjal 1695. a. kuni 1704. a., mil venelased Narva vallutasid, trükiti seal ligikaudu 15—20 teost, peamiselt juhukirju. Siiski siin trükiti 1702. a. ka „Narvische Post-Zeitungen.“

Trükiolude käsitlemisel Eesti alal peab tähendama, et kirjandus selle küsimuse kohta on seni võrdlemisi puudulik. Kuigi tähelepanu-osaliseks on saanud paari uurija poolt ainult Tartu trükiolud, käsitlevad needki uurimused ainult mõnda eriküsimust või jätavad üldülevaates hooletusse terved ajastud. Kahjuks pole Eesti alal teotsenud trükikodade kirjeldamises seni võistlejat Arend Buchholtz'il, kes oma uurimuses „Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888“ annab väga hea, täieliku ja täpse ülevaate Baltimaa ühe linna trükiolude kohta 300 aasta jooksul. Siiski ka Buchholtz tunneb rohkem huvi vanema ajastu, ja nimelt XVI ja XVII s. vastu, kuna ta hilisemaid XVIII ja XIX s. trükikodasid üldjoontes käsitleb. Kuid tegelikult ongi nende trükikodade algaastate kirjeldamine ajaloolisest seisukohast palju tähtsam, seda enam et Buchholtz on selleks ära kasutanud terve selle laialdase materjali, mida võimaldas talle Riia linna-archiiv ja trükikijate rikkalik toodang. Käesoleva teemi seisukohalt osutub väärtuslikuks Buchholtzi kirjeldus raamatutrükkija Gerhard Schröderi tegevusest, kuna see valgustab samal ajal ka meie kaasaegseid trükiolusid.

Tallinna trükikojad on seni uurimise suhtes vaeselapse osas olnud; võib rahulikult öelda, et nende tegevuse üksikasjalik kirjeldamine seni täiesti puudub, ehk küll nad peaksid väärima just erilist tähelepanu, kuna eestirahva seisukohast Tallinna trükiolud osutuvad palju tähtsamaks kultuuriliseks faktoriks kui seda on isegi Tartu ja Pärnu trükikojad. Tallinna trükikodade tähtsust põhjustab esiteks asjaolu, et Tallinn oli ainus linn Eestis, kus trükikoda püsis pidevalt asutamisest, 1634. a. peale, kuna ülikooli juures asuvad Tartu ja Pärnu trükikojad töötasid suurte vaheaegadega. Teiseks trükiti Tallinnas juba rootsi ajal eestikeelseid teoseid, kuna Tartu ja Pärnu ei saanud sellekohast privileegi. Mõningaid kasustatavaid märkmeid Tallinna trükikodade kohta leidub küll järgnevais kirjutistes: O. Greiffenhagen'i arvustises A. R. Cederberg'i kirjutise kohta „Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur“, (Beiträge zur Kunde Estlands IX. (1923), lk. 132—134), Fr. Puksov „Trükikodade areng Eestis.“ (Eesti Graafika 1931 nr. 1/2 lk. 4—10) ja J. Jensen. „Tallinna linna poeglaste humanitaargümnaasium 1631—1931“, Tallinna 1931, lk. 30—33, 50, kuid kõik need andmed on liiga üldised ja paaril juhul ebatäpsed, kuna keegi pole arvestanud kahe Brendekeni olemasoluga, vaid neid

peeti üheks Christoph Brendekeniks; ka ei või pooldada Greiffenhameni väidet, nagu oleks Tallinnas enne Reusnerit juba olnud raamatutrükkija nimega „Bernhard Raamatutrükkija.“

Teemile lähemale asudes ja jälgides nüüd käsitlusi Tartu trükiolude kohta, tuleb esmajoones tähtsama allikana mainida Wilhelm Stieda uurimust „Die Entwicklung des Buch-Gewerbes in Dorpat.“ (Archiv für die Geschichte des Deutschen Buchhandels VII. Leipzig 1882, lk. 163—198), kes samuti nagu A. Buchholtz Riia kohta, annab üldlevaate Tartu trükikodadest kuni XIX s. teise pooleni. Selle uurimuse eriline tähtsus ja suur väärtus peitub hilisema ajastu vene-saksa ülikooli trükikoja ja XVIII kui ka XIX s. trükiolude kirjeldamises, milleks andmed hangitud Tartu ülikooli arhiivist. Kahjuks osutub palju nõrgemaks W. Stieda käsitluses just algosa, kus ta peatub rootsi ülikooli trükikoja juures. Siin kasustab ta juba varem ilmunud C. Schirreni ja August Buchholtzi käsitlusi Tartu ja Tartu-Pärnu rootsi ülikooli kohta, kusjuures ta pole enesele ülesandeks teinud tarvitatud teateid tarvili-kult kontrollida ning vääratusi ära märkida. Schirrenilt ja Buchholtzilt ülevõetud ajalooliste andmete kõrval on W. Stieda iseseisvalt katsunud koostada ülevaadet Tartu ja Tartu-Pärnu ülikooli trükikoja toodangust, kuid kahjuks on see katse nurjunud, sest ta ei saavuta siin ligikaudsetki täielikkust ja täpsust. Peale selle pole tal midagi teada Pärnu ülikooli trükikojast. Selleks on ta küll tutvunenud de visu Tartu raamatukogudes leiduvate eksemplaridega, kuid nagu eessõnas tähendatud, ei paku Tartu kogud vanimate Tartu trükiste alal kuigi palju erilist ja sisaldavad ainult väga väikese osa neist.

Trükiste arvustiku täiendamiseks on Stieda kasustanud küll ka Gadebuschi „Livländische Bibliothek'is“ avaldatud bibliograafilisi andmeid, kuid Gadebuschi tiitlid on väga ebatäpsed ja koguni ekslikud. Tihti leidub siin tiitlite loendamisel trükikoht, aasta ja koguni trükikijanimi mainituna, kuna need tegelikult teose tiitellehel puuduvad. Niisugused Gadebuschi täiendused ei vasta sageli tõeloludele, Stiedat on nad aga avatlenud põhjendamatutele järeldustele, mis tema uurimuse väärtust suurel määral vähendavad. Mingil põhjusel pole Stieda aga toodangu arvutamisel kasustanud täielikumat ja täpsemat, kuigi ka mitte ilma vigadeta, J. F. v. Recke ja K. E. Napiersky teost „Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland.“ I—IV. Mitau 1827—1832 ning selle „Nachträge und Fortsetzungen“ I—II K. E. Napiersky ja Th. Beise poolt, Mitau 1859—1861.

Carl Schirreni „Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland“ annab seni kokkuvõtlikuma ajaloolise ülevaate Tartu ja Tartu-Pärnu rootsi ülikoolide kohta. Ta on kasustanud niihästi varemilmunud

Bacmeister'i ja Sommelius'e teoseid, kui ka veel enne teda kasustamata akadeemia kohta käivat arhiivmaterjali. Mitte vähem väärtuslik kirjutus Tartu-Pärnu rootsi ülikooli ajaloo seisukohast pole August Buchholtzi „Verzeichniss sämmtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten“, kuna ta selle lisas on ära trükkunud allikmaterjale: kuninga kirju, konstitutsioone ja muid akadeemia elu reguleerivaid määrusi. Siin puudutatakse ka ülikooli trükiolusid ja raamatutrükkijate isikuid.

Loendatud kirjutised on tervikuna enam-vähem tähtsad Tartu ja Tartu-Pärnu rootsi ülikooli trükiolude uurimisel, kuid küsimuse bibliograafia täielikkuse seisukohalt ei saa mööduda ka neist teoseist, kus Tartu trükiolud leiavad käsitlust ainult ühel või kahel leheküljel, kuigi nad ei esita erilisi uusi andmeid. Siin tuleb esmajoones mainida esimest ülevaadet Balti trükikodadest: „Nachrichten über die Buchdruckereien in Liv-, Kur- und Esthland“. (Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland, 1829 nr. 31—33, 35—36.) Siin esitatud üldised, kuid täpsed teated said aluseks hilisemale E. Rogman'i artiklile „Die Buchdruckereien der Ostseeprovinzen“ (Inland, 1846, nr. 29—30). Rogmani andmed on väärtuslikud hilisema ajastu kohta, andes läbilõike Eesti ala trükikodade kui ka kirjastusolude kohta XIX s. keskel: trükikoja sisseseadetest, trükitüüpidest, pressidest, paberi- ja raamatute-hindadest. Arnold Feuereisen'i „Die Anfänge des Buchgewerbes in Dorpat.“ Dorpat 1905. toob lisaks W. Stiedale, A. Buchholtzile ja C. Schirrenile ainult paar märget Tartu linna-arhiivist ja A. R. Cederbergi „Die Erstlinge der estländischen Zeitungs-literatur“ käsitleb küll rootsiaegseid trükiolusid Eestis ja toob mõnegi huvitava lisandi endistele teadetele, kuid juhib peatähelepanu rootsiajal Eestis ilmunud ajalehtedele. Lõpuks pole ka huvituseta mõningad märklmed O. Greiffenhageni arvustises viimase kirjutise kohta.

Peatudes nüüd üldistel trükioludel Rootsis, on seda küsimust seni kõige täielikumalt valgustanud G. E. Klemming ja J. G. Nordin teoses „Svensk boktryckeri-historia 1483—1883.“ I—II, Stockholm 1883. Käesoleva töö seisukohast omab tähendatud uurimus mõnevõrd tähtsust, sest siin on avaldatud Rootsi trükikodade ja tsensuuri kohta käivad üldinäärused, mis rootsi ajal ka meil olid maksvad. Tartu ülikooli trükikojast mainitakse aga selles ainult asutamisaasta ja seegi valesti 1631. a asemel 1634. a., milline väide rootsi raamatuturul veel praegugi üllatusi endaga kaasa toob.

I. Academia Gustaviana trükikoda Tartus 1631—1656.

Kuningas Gustav Adolfi hariduslikud püüded leidsid Liivimaal agara teostaja Johan Skytte' isikus, kes juba Upsala ülikooli kantslerina oli osutanud suurt hoolt selle haridusääsi edendamiseks. Nimetatud 1629. a. Liivimaa ja Ingerimaa kindralkuberneriks, asutas ta peatselt (1630.) Tartu, oma residentsi, gümnaasiumi. Kuid 1631. a. juunis algasid ettevalmistused selle ülikooliks ümbermuutmiseks ja 30. juunil 1632 kirjutas Gustav Adolf ülikooli n. n. Academia Gustaviana asutamisürikule alla. See oli arvult teine ülikool Rootsi riigis. Uue ülikooli üldine korraldus loodi Upsala akadeemia eeskujul ja selle privileegid¹⁾ kui ka konstitutsioonid said muutmatult Tartu akadeemia tegevuse aluspõhjaks. Neis privileegides oli ette nähtud ka ülikooli raamatutrükijaja ja raamatukõitja, kelle kohuseks peale oma otsekoheste ülesannete oli veel vahtmeistrile ühes ülikooli teenijatega abiks olla seaduste vastu eksinud akadeemia kodanikkude areteerimisel. Kas privileegides nimetatud kohustisi raamatutrükikijad täitsid ka Tartus, on küll vägagi küsitav. Igatahes ei leidu selle kohta mingisuguseid andmeid.

Ülikooli juurde asutatigi trükikoda, mis tegevust alustas veel enne ülikooli ametlikku kinnitust. See asjaolu, et koolide, eriti ülikoolide ellukutsumine endaga kaasa tõi ka vajaduse trükikoja järele, oli XVI ja XVII s. üldnähtuseks, ajastul, mil ei olnud veel raamat üldsuse omandiks, nagu meie ajal. Ülikool vajas trükikoda peamiselt professorite kui ka üliõpilaste teaduslike teoste avaldamiseks. Ülikoolide oma trükikoja tarvidus olenes osalt ka sellest, et harilikud trükikojad ei omanud kõiki kirjatüüpe, näit. idakeelseid, mida vajati dissertatsioonide trükkimiseks. Nõnda sai ka Upsala endale 1613. a. akadeemia tõttu uuesti trükikoja, kuhu trükkijaks tuli Eskil Mattsson; Soome esimene trükikoda asutati Turus ühes ülikooliga 1642. a., mille esimeseks trükkijaks valiti Peter Wald.

1) Cl. Annerstedt, Universitets historia, Bihang I, lk. 234—238; J. Vasar, nr. 18.

Rootsi riigis teotsesid 1631. a. Tartu ülikooli trükikoja asutamise ajal peale Stokholmi kui pealinna, kus oli kolm trükkijat, ja Upsala kui ülikoolilinna, veel Strängnäsi ja Kalmari trükikojad, kuid viimased olid asutatud toomkapiitlite poolt¹⁾.

Kuigi Tartu sai endale üldse esimese trükikoja Eesti alal, osutub siiski põhjendamatuks W. Stieda arvamine, et siin trükiti juba 1630. a. Stieda toetudes Gadebusch'i „Livländische Bibliothek'ile“ nimetab pärastise Tartu ülikooli kantsler Bengt Skytte *Quaestiones de hodierno statu, honori academiae Dorpatensis, munificentia invictissimi regis Gustavi Adolphi in Livonia iam surgentis, ad publicam disquisitionem propositae in collegio majori* Tartu trükiseks aastast 1630²⁾ ja mainib muuseas, et teosest pole säilinud ühtki eksemplari. Ka viimane väide ei peea paika, sest tegelikult leidub Upsala ülikooli raamatukogu Palmsköld'i kogus nimetatud teosest 1 eksemplar. See ühelehekülgne fooliokaustaline trükitoode ei kannu aga mingeid andmeid trükikoha ega trükiaasta kohta ja sellega pole see ainus toetuspunkt trükikoja asumisest Tartus juba 1630. a. kuigi usaldusväärne.

Konstateerides nüüd asjaolu, et enne 1631. a. Tartus veel ei trükitud, ei saa eitada siin juures kavatsust selle teostamiseks. Sest et 1630. a. pöördus Riia raamatuköitja Christian Rittaw kindralkubeneri poole palvega lubada tal Tartus avada trükikoda ja raamatukauplus, kuid kahjuks selle ettevõtte teostamist takistas Rittawi surm³⁾. Nähtavasti andis selleks Rittawile tõuke gümnaasiumi asamine Tartu. Kuna see kavatsus asjaolude sunnil nurjus, leiame tegelikke samme trükikoja avamiseks juba 1631. a. keskpäiku, mil gümnaasiumi akadeemiaks ümberkorraldamise küsimus päevakorrale oli tõusnud, ja millal trükikoja vajadust uuesti asutatud Tartu õuekohus veel enam esile tõstis.

Selles mõttes oli kindralkuberner Skytte tellinud Saksamaalt trükikoja sisseseadeks vajalikke kirjatüpe 833¹/₃ riigitaalri eest ja kaubelnud ka 2 selli Stettinist. Oma kirjas Koporje asehaldur Bugislav Rosenile Saksamaal 18. juunil 1631. a.⁴⁾ palub Skytte tähendatud tüüpe ära saata Tartu või Narva kas Virginiuse⁵⁾ või Johann Micreliuse

1) J. Collijn passim.

2) W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat, lk. 163. Gadebusch, Bibliothek III, lk. 148. „Dorpati 1630. in charta patent.“ Bengt Skyttet nimetatakse nende poolt rektoriks, kuid Tartu akadeemia rektor pole ta kunagi olnud. Vrd. A. R. C[ederberg] E. Biogr. Leks., lk. 481.

3) Raamatutrükikija Gerhard Schröderi memoriaal 1644. a. RiLA; ära trükitud Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 321—343.

4) Skytte registratuur 1631. a., lk. 225—226. BGGA.

5) Andreas Virginius kutsuti Tartu akadeemia professoriks Stettinis viibiva kuninga poolt 21. juun. 1631. a. J. Vasar, nr. 9.

kaudu¹⁾, kuna mõlemad olevat kutsutud Tartusse asutatava ülikooli õppejõuks. Nende tüüpide kohta lähemaid andmeid võivat muretseda kammernõunik Virginius Stettinis. Skytte juhib ka tähelepanu sellele, et kirjatüübid ületoomisel ei aetaks segamini, kuigi nad hästi sisse pakitud olevat. Lõpuks palub Skytte Rosenit, kuna hind kirjatüüpide eest seni veel tasumata, Koporjesse päralejõudmisel osturaha kohe välja maksta ja kui juhuslikult tarvilikke summasid selleks käepärast ei peaks olema, siis tasuda vähemalt osade kaupa, kolme-nelja-kuuliste vaheaegadega.

Tellitud tüübid moodustasid igatahes tugeva aluse uuesti avata-vale trükikojale, ja 1631. a. lõpupoole Tartusse pärale jõudnud, võimaldasid nad trükikojal oma tegevust alata. Kuid nende hinna tasumine edenes palju aeglasemalt ja Bugislav Rosen oma kirjas rentmeister Harald Bengtson'ile²⁾ 1632. a. palus muuseas kulude tasumist raamatutrükkija arvel ja soovitas seejuures arvestada iga riigitaalrit nelja vasktaalriga. Veel hilisematelgi aastatel kindral-kubermangu majanduslikkude kulude hulgas esinesid trükikoja väljaminekuks 833¹/₃ riigi- ehk 2619 vasktaalrit, vastav summa Stettinist tellitud tüüpide hinnale. Nähtavasti jõudsid ühel ajal tüüpidega Tartu ka trükikoja sellid, kuna ülikooli konsistooriumi protokollides nimetatakse neid põhja Saksamaalt päritolevaiks.

Kui trükikoja sisseseade ja sellid olid kohale jõudnud, kutsuti uue trükikoja juhatajaks riialane Jakob Becker, kes suuremas osas oma trükitooteis, mis tolleaja kohaselt ladinakeelsed, esineb Jacobus Pistorius'ena. Beckerist on teada, et ta sai Riia linna kodanikuks 14. novembril 1628. a.³⁾ ja et ta polnud varem kunagi teotsenud elukutselise, ametitõppinud trükkijana ega raamatukõitjana. Ta oli küll enne Tartu tulekut Riias postiasutise juhatajaks, korraldades postiühendust Riia ja Saksamaa ning Riia ja Hollandi vahel⁴⁾. Ka Tartus oli Beckeri huvi rohkem seotud postivõrgu laiendamisega Tartu ja Tallinna; siinjuures oma ettevõtliku ja energilise iseloomu kohaselt laien-das ta oma tegevusevälja trükitoendusega, lootes saada lisateenistust raamatute kirjastamise ja trükkimise kaudu.

Alles päralejõudnud trükikoja sisseseade oli juba niivõrd korras detsembris 1631. a., et Becker võis alata oma esimese teose trükkimist. Selleks osutus 31. detsembril avalikult kaitstud väiteharjutus

1) Johann Micr(a)elius oli Stettinis raekooli rektoriks aa. 1627—1641 ja Tartu igatahes ta ei ilmunudki.

2) Kiri Koporjest 26. märts. 1632. LRA. IV B. 48.

3) Quartalschosbuchi, lk. 239. RiLA.

4) Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 108.

prof. Andreas Virginiuse eesistumisel, kes Tartu saabus hiljemalt novembris ¹⁾, tuues kaasa ka kirjatüübid.

Teose tiitliks oli: *DISPUTATIO SEXTA / De / MIRACULOSA / ET SALUTIFERA / SERVATORIS NOSTRI / CONCEPTIONE ET NA- / TIVITATE. / Quam / Auspice DEO / In Regia Academia Dorpatensi / sub Præsidio / DN. ANDREÆ VIRGINII, / Nobil. Pomeran. SS. Theol. Doctoris & / Profëssoris Primarii, / Publicè defendendam suscipit / HENRICVS Boismannus, / VViburgo-Carel. / Ventilabitur in Auditorio Majorj die 31. Decemb. / DORPATI LIVONORUM / Ex (!)udebat JACOBUS PISTORIUS, / Anno M.DC.XXXI.*

Teos on neljaleheline, ühe trükipoogna suurune ja säilitatakse Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus Tallinnas. Väitleja Henricus Boisman oli pärit Viiburist ja õppis alul Upsalas, kus ta immatrikuleeriti oktoobris 1627. a. „*Henricus Reinholdi Viburgensis*’e“ nime all. Upsalast siirdus ta Tartu ja kaitses siin väitekirja mais 1633. a., kuigi ta nimi pole sisse kantud Tartu akadeemia üliõpilaste matriklisse. 1635. a. nimetati ta Viiburi triviaalkooli rektoriks.

Selle trükiteose olemasolu omab erilise tähtsuse, võimaldades Tartu trükikoja tegevuse algust ühe aasta võrra tagasi viia, kuna seniste andmete põhjal pidi see tegevust algama alles 1632. a. Kui siin pole tegemist trükiveaga trükiaastas: MDCXXXI pro MDCXXXII, siis tuleb konstateerida ka veel, et ülikool teotses juba 1631. a. detsembris. Kuigi immatrikuleerimisega alati alles 1632. a. aprillis ja alles juunis Gustav Adolf kinnitas ülikooli põhiseaduse, mis põhjusel ka aprillikuud on seni ülikooli algmomendiks peetud, oli siiski nähtavasti juba 1631. a. võimalik kaitsta disputatsioone „*in Regia Academia Dorpatensi*“.

Seega astus Becker raamatutöönduse alale, kuid ta ei leppinud mitte ainult raamatutrükkimisega ja kirjastamisega Tartus, vaid kavatses oma tegevust sel alal laiendada koguni ajalehe väljaandmiseks Riias, mis oleks saanud esimeseks ajaleheks kogu Baltimaal.

Selles mõttes sõlmiski Becker lepingu 23. juunil 1632. a. tolleaegse Riia linna raamatutrükkija Gerhard Schröder’iga, milles viimane kohustus Beckerile „*Avisen*“ trükkima tasuga 75 riigitaalrit aastas. Paberi lubas aga Becker muretseda oma paberiveskist. Kuid lepingut ei täidetud ja Beckeri poolt väljaantav ajaleht trükiti Danzigis ²⁾. Becker ei arvestanud seejuures Tartu trükikojaga, kuigi ta ise seda juhtis. Ta viibis niikuinii suuremalt jaolt Riias, seotud sealse posti-

1) Virginius kirjutas novembris Tartus kaastundmusluuletise Manceliuse poja surma puhul, mis ilmus 1632. a. Riias trükitud programmis.

2) Ar. Buchholtz, *Geschichte d. Buchdruckerkunst*, lk. 106.

korraldusega, pealegi oli ajalehele teadete hankimiseks kui ka selle levitamiseks kohasem suur ja jõukas Riia.

Paberiveski asi näib küll olevat nii, et Becker ei arvestanud ainult 1632. a. juunis Tartu meltsiveskiga, nagu väidab O. Greiffenhagen¹⁾, vaid selle oli talle juba varemini kindralkuberner Skytte annetanud paberi valmistamiseks. Alul vaevalt Becker arendas Tartus laialdast tegevust, oli ju ülikool veel asutamisaajajärgus, mis selgub ka ta palvest Tartu raele lubada talle, kui „algava trükikoja kirjastajale toetust säärase kiiduväärt ettevõtte, nagu seda on trükikoda“²⁾, tegevuse jätkamiseks ja postipoisi ülevõlpidamiseks. Rae koosolekul lükati küsimuse otsustamine edasi, kuna gildide esindajad tahtsid enne veel seisukohta võtta toetussumma suuruse kohta ja lubasid vastuse anda lõunaks. Kas Becker Tartu linnalt üldse toetust sai, see ei selgu, kuna hilisemad raeprotokollid ei puuduta enam seda küsimust.

Augustis 1632 pööras ta juba Tallinna rae poole teatega,³⁾ et temale olevat usaldatud ülikooli-trükikoda Tartus ja et ta peale selle veel enda peale olevat võtnud ka postikorralduse, siis muretsevat ta Riiga ja Tartu igal nädalal Saksamaalt, Hollandist, Itaaliast, Inglismaalt, Taanist ja Prantsusmaalt ajalehti, eraisikute kirju ja kaubahinnakirju. Palub raelt luba ka Tallinnas postikorralduse sisseseadmiseks. See kiri loeti ette rae koosolekul,⁴⁾ kuid kindlat otsust selle kohta ei tehtud. Aga igatahes miskisugust toetust Becker Tallinna raelt siiski sai, kuna on teada, et ta vedas posti läbi Liivimaa Tallinnasse oma postipoisiga⁵⁾. Nähtavasti postiveoks ostiski ta 2 hobust 1633. a. Tartu kodanikult Hans Dreff'ilt⁶⁾, milline tehing Beckeri jonnaka iseloomu tõttu ei möödunud ilma ülikooli konsistooriumi vahelesegamiseta. Tartu trükikoja juhatamise kõrval oli ta ka postikorraldajaks, saades postmeistrina palka mitte ainult Riias, vaid selleks toetust ka Tartu ülikoolilt. Riia linn maksis talle korralikult palka postmeistri ameti eest aa. 1632—1649 200 hõbetaalrit aastas, hiljem koguni 200 riigitaalrit⁷⁾ ja 1633. a. otsustas ülikooli konsistoorium välja maksta Beckeri palve peale poole aasta eest 1 riigitaalri, kuigi „postmeistrina“ ta polevat veel korrali-

1) O. Greiffenhagen, lk. 133.

2) Tartu rae protokoll 18. juul. 1632: „der Verleger der antretenden Buchdruckerei, Jacob Becker genandt — jährlichen Zuschuss zu Fortsetzung solches rühmblichen Wercks der Buchdruckerey“. TrtLA.

3) Beckeri kiri Tallinna raele 31. aug. 1632. TLA. B. f. 30.

4) Tallinna rae protokoll 11. sept. 1632. TLA.

5) T. Holm II, lk. 46.

6) Hans Dreff oli 1638. a. akadeemia konvikti ökonom (*oekonomus communitatis*). Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 177.

7) Akt „Dhe Salarien undt Deputat habende 1593“ — RiLA.

kult toiminud, ja järgnevals poolaastaks lubati talle samuti 1 riigitaalrit, millega Becker ka leppis.

Saades toetust postiveo eest, polnud Beckerile ülikooli poolt ka raamatutrükkija kindlat palka ette nähtud ja ta palus ülikooli konsistooriumi eestkostmist selle nõutamiseks kantsleri juures, kuna trükikoja ülalpidamine ilma toetuseta vägagi raskeks osutuvat. Konsistoorium lubas seda palvet täita¹⁾. Liivimaa kindralkubermangu arveraamatute põhjal selgubki, et Beckerile iga aasta kindel tasu maksti, ja nimelt à 33 riigitaalrit 16 valget ehk 100 vasktaalrit²⁾.

Kõige selle juures oli Beckerile küllaltki selge, et raamatutrükkimine iseenesest suurt kasu ei või tuua ja sel põhjusel katsetas ta oma ettevõtlikkuse tõttu esimesel paaril aastal ka kirjastamisega, et seega oma sissetulekut suurendada. Igatahes kirjastamist peab ta ise palju tähtsamaks ülesandeks ja ülikooli konsistooriumi protokollides esineb ta ikka „kirjastajana“. Kuid ka see ei osutunud nähtavasti siiski mitte nii tulutoovaks, nagu Becker oli lootnud, või tüdines ta lihtsalt sellest oma rahutu iseloomu tõttu, sest juba 1634. a. alates ei ilmunud Beckeri kirjastusel enam ühtki teost. Tema trükitegevus piirdus sealt peale ainult ülikooli ametlike avaldiste, peamiselt muidugi dissertatsioonide trükkimisega. Aegapidi kaotas Becker ikka rohkem ja rohkem huvi Tartu trükikoja vastu, ta ei hoolitsenud enam vajalikul määral selle eest ja alates 1636. a. loobus ta trükikoja juhtimisestki, mis ajast peale Tartu trükiste tiitlile ei leidu enam Beckeri nime. Selle tagajärjel kavatses siis ülikool trükikoja korraldamist enda kätte võtta.

Oma kirjas kindralkubernerile teataski rektor 1636. a.³⁾, et „ehk küll kuningas on korda seadnud kallihinnalise trükikoja, mis on suureks auks akadeemiale, on seda administraator (Becker) juhtinud seni hoolitult ja koguni kahjutoovalt, mille tõttu sisseseade on liialt kannatanud.“ Rektor seletab, et seda olevat põhjustanud trükikoja ebakohane korter. Ühtlasi näeb ta selles ka üht põhjust. miks Becker kavatsavat tulevikus loobuda trükikoja juhataja kohalt. Ta näeb siin ainust pääseteed uue maja muretsemises trükikojale, milline asjaolu ka hiljem teostus.

Beckeri lahkumist Tartust on seni kirjeldatud väga tumedates värvides, talle on ette heidetud kuritahtlikku talitusviisi oma peremehe, ülikooli vastu, kelle vara ta olevat omandanud. Asjade lähemal vaatlusel aga ei või meie leida Beckeri tegevuses mingit autut sammu,

1) TÜProt. 30. dets. 1633. a.

2) 1633. a. oli riigitaalrit = $1\frac{1}{2}$ hõbetaalrit = 3 vasktaalrit. Ülikooli eelarves aa. 1631 ja 1632 oli ka raamatutrükkija sama palgaga. Vrdl. J. Vasar, nr. 49 ja 50.

3) Rektori kiri 16. apr. 1636. BGGA. msc. 775.

nagu seda seni nähtud, ja kui ülikool tõesti esines Beckeri vastu mingisuguste nõudmistega, siis oli temal sama hästi teada nagu Beckeril eneselgi, et viimane polnud veel lõplikult ülikooli teenistusest lahkunud ja ametit üle annud. Becker ise ei olnud ka kunagi kindel oma tulevaste ürituste suhtes.

Suurimaks Beckeri süüteoks peetakse seda, et ta olevat kuritahtlikult Riiga kaasa võtnud 2 ülikooli trükikoja inventuuri kuuluvat haruldast raamatut¹⁾. Tõeliselt aga on siin tegu ühe dokumendi tekstist valesti arusaamisega, mida Schirren on kasustanud oma uurimuse koostamisel. Selles räägitakse küll kahest kirjatüübist („Schriften“), mida Becker kaasa võtnud, kuid et nende tüüpide kraadi nimetusi: „Parangon“ ja ja „Roman“²⁾, Schirren raamatu autoreiks pidas, olenes küll nähtavasti tema asjatundmatusest raamatutöönduse alal. Ka oluliselt ei saaks kuidagi endale ette kujutada, et sel ajal kui Tartu ülikooli raamatukogu oli alles tekkimisel, trükikoda võis omada haruldasi teoseid, mis isegi raamatukogu koostises puudusid. Küll jäid Beckeri kätte veel trükikoja kohta käivad asjakirjad ja peale selle veel trükikoja inventuuri kuuluvad eelpoolnimetatud kaks uut kirjatüüpide liiki, kuid kirjatüübid olid tegelikult ülikooli trükikojale tellitult Riiga jõudnud ja Beckeril ei olnud juhuslt lihtsalt neid veel Tartusse saata.

Becker polnud 1636. a. ametlikult veel oma ametist lahkunud ja ülikool nõudis Beckeri isiklikku Tartu ilumist, et ta tööd jätkaks, või vastasel korral asjakirjad inventuuri kohaselt üle annaks³⁾. Pool aastat hiljem, mais 1637, oligi Becker uuesti Tartus ja esines palvega ülikooli konsistooriumi ees, et talle määrataks palk ülikooli sissetulekuist, et peale selle toetataks teda sellidele ja õpipoistele võlgneva tasu maksmisel. Ülikooli konsistoorium ei leidnud aga võimaliku olevat Beckeri soove täita, kuna sellidele palgamaksmine kuuluvat ta otsekoheste ülesannete hulka ja palka Beckerile endale ei võivat ülikool lubada juba lihtsalt lepingu alusel. Küll aga olevat ülikool nõus paluma kindralkubernerit, et see kuninglikust moonatagavarast annaks raamatutrükikijale vilja või midagi muud selletaolist palga asemel. Omalt poolt lubas Becker trükikoja ja ka paberiveski seada paremasse olukorda ning muretseda trükikojale kohasemad ruumid, missuguse lubaduse tagajärjel ka kavatsatud trükikoja revisjon edasi lükati. Ka andis ta luba-

1) C. Schirren, lk. 15. W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat, lk. 163—4. Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 106.

2) *Swene netve Schriffte, afß: Roman antiq' und Parangon Antiq'*. Rektori kiri kindralkubernerile 25. nov. 1636. BGA. msc. 775. Roman ehk Kanon — suurim tüüpide kraad — 36 tüpograafilist punkti. Parangon — keskmine tüüpide kraad, — 18 punkti. Üks tüpograafiline punkt 0,375 mm.

3) *ibid.*

duse Tartust mitte enne lahkuda, kui rahuldab kreditore, kel tema vastu kohtu teel nõudmisi¹⁾).

Kuna ülikool Beckeri olukorda parandada ei lubanud, lahkus ta lõplikult Tartu ülikooli raamatutrükkija tegevusest, jättes selle juures osa oma lubadusi täitmata. Nähtavasti liikus Becker nii tihti Tartu ja Riia vahet, et tema lõplikku äraminekut keegi ei uskunud. Kui vähe hiljemini, juulis, tema võlausaldaja Nicolai Russe, kelle majas arvatavasti ka Becker ja trükikoda asusid, pöördus selles asjas ülikooli poole, vastas konsistoorium, et lepingu põhjal on Becker kohustatud kohal olemaja sellepärast tuleks temal Beckeri tagasijõudmist ära oodata²⁾).

Kuid lahkudes, nagu öeldud, ei olnud Becker ülikooliga veel kõiki vahetuid selgitanud. Ta oli küll Riist Tartu ära saatnud trükistüübid, mida talt ülikool oli nõudnud juba 1636. a., kuid ta hoidis enda käes veel trükikoja juurde kuuluva paberiveski annetuskirja, mille ta oli saanud oma isiklikule nimele kindralkuberner Skyttelt 1632. a. Kui 1638. a. kuningliku resolutsiooniga veski ülikooli nimele kinnitati, ja Becker selle omandi-õigusest ei tahtnud loobuda, otsustas ülikooli konsistoorium 23. veebruaril 1639 selle annetuskirja kindralkubeneri kaudu Beckerilt välja nõuda. Hiljem siiski oli Becker nõus veski-omandi-õigustest lahti ütlema, mis siis ka ülikooli kasutusse üle läks.

Ka oma kreditore jättis Becker rahuldamata, kuigi ta ülikoolile lubaduse oli andnud enne seda Tartust mitte lahkuda. Selleks võlausaldajaks oli raehärra Nicolaus ehk Claos Russe, kellelt Becker näib laenanud olevat 200 riigitaalrit. Nähtavasti võis see võlg osalt tekkida ka trükikoja korteri arvel, muidugi sel juhul, kui see üldse tema majas asus. Kui nüüd Becker 1639. a. ülikoolile oli tagasi saatnud mõningaid kirjatüüpe, vist 2 juba mainitud uut antiikva liiki, pani Russe tüübid aresti alla ega andnud neid ülikoolile välja. Läbirääkimiste tagajärjel Russega asigneeriti lõppeks ülikooli poolt 600 vasktaalrit, mille tasumisel Beckeri saadetud kirjatähed ülikoolile ka välja anti. Terve küsimus igatahes pole küllalt selge ja asjaolu, et ülikool siiski oli nõus tasuma Russe'le 200 riigitaalrit, laseb ehk oletada, et see ei olnud niivõrd Beckeri isiklik võlg kui trükikojaga seotud kulutised.

Seega oli Becker kõik oma kohustised ülikooli ja Tartu vastu täitnud ning võis Riias oma tegevust posti alal jätkata. 1645. a. sai ta koguni kindlapalgaliseks riigiametnikuks ja talle usaldati terve Liivimaa kindralkubermangu postiasjanduse juhtimine Riist Danzigi, Pärnu, Tartu, Tallinna ja Narva³⁾). Siin ei tahtnud Becker piirduda mitte ainult

1) TÜProt. 2. mai 1637.

2) ibid. 8. juul. 1637.

3) Kindralkubeneri teadaanne 18. dets. 1645. LRKka IV. 3. (kontseptid).

Baltimaa ja Saksamaaga, vaid ta kavatsused läksid palju kaugemale ja ta plaanitses ühendust luua koguni Venemaa ja Leeduga, millel aga reaalseid tagajärgi polnud.

Ta ei loobunud siiski ka raamatutöönduse alal katsetamisest ja esines nüüd raamatukauplejana, kuna Rittaw'i surma tõttu nurjunud katse, avada raamatukauplus Tartus 1630. a., õhutas vist omakorda Beckerit samale ettevõttele. Selleks ostiski ta 1646. a. Riias Christian Rittawi lese, proua Duderstedt'i päralt oleva raamatukauplemiseks privileegi, mille Ch. Rittaw oli ostnud 1626. a. Peter von Meren'ilt¹⁾. Kuid Beckerit huvitas ka veel raamatute tollivaba sissetoomine ja seda palvet toetas ka kindralkuberner kuninganna ees. Riias ja Tartus puuduvat head raamatukauplused, kus õppiv noorsugu saaks oma õppingute jätkamiseks vajalikke raamatuid muretseda, ja sel põhjusel olevat Becker, teatas Oxenstierna, endale soetanud privileegi, et Riias ja Tartus raamatukauplust sisse seada. Becker paluvat kõikide välismailt tellitavate raamatute tollivaba sissevedu, olgu nad siis kohalmüügiks või edasisaatmiseks mujale määratud²⁾.

Beckeri raamatukaupluste asutamine ei teostunud Riias ega Tartus, nagu paljud muudki tema ettevõtted, ja Tartu jäi ka edaspidiseks, nagu varemgi, terve rootsi aja läbi ilma alalise raamatukaupluseta. Becker suri 1672, jõudes oma tegevusrikka elu järele siiski teatava jõukuseni, ta oli omandanud mõisa Klauenstein'is³⁾.

Üldkokkuvõttes peab Beckeri kohta tähendama, et ta oli oma aja huvitavamaid isikuid. Rahutu vaim kiskus teda kaasa ikka uutele kavatsustele ja ettevõtetele, kus iga kord ei olnudki tõukejõuks isiklik kasu. Kuigi need kultuuriliselt tähtsad plaanid kahjuks kõik küll ei teostunud, on siiski Beckeril suured teened Baltimaade kultuuriloos. Tema oli siin esimeseks tegelikuks postikorraldajaks, millist ala jätkas peale tema surma väimees Statius Stein⁴⁾.

Ülikooli trükikoja juhatamisel oli Becker küll ainult selle vaimliseks juhiks, kuna ta trükitehnilisi oskusi polnud varemini omandanud. Ka oli ta seejuures rohkem kirjastajaks, nagu ta ka ennast nimetab, ja ei saa salata, et selle tõttu rootsiaegne Tartu ja Pärnu trükikoda pole kunagi hiljemini avaldanud kunstipärasemaid trükitooteid kui see Beckeri ajal sündis. Loomulikult oli Becker kirjastajana rohkem huvitatud oma teoste levimisest kui järgnevad Tartu raamatutrükkijad, kelle huvi piirdus ainult trükkimisega. Raamatute heaks menuks oli vajalik neile anda ka meel-

1) Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 68—69, 108.

2) Kiri kindralkubernerilt Kristiinale okt. 1646. LRKkA. III. Rootsi registratuur.

3) H. Hagemeister I, lk. 81.

4) T. Holm III, lk. 272.

div välimus ja eeskujusid sel alal võis Becker leida Riia trükkija Gerhard Schröderilt, kellega Becker kokku puutus.

Tehnilist tööd aga sooritasid trükikojas sellid, arvult kaks, ja õpipoisid. Esimesed olid päritolult sakslased, mis oli tavaline nähe XVI ja XVII s. mitte ainult Baltimail, vaid koguni Soomes ja Rootsis. Laduja Michael Törlitz¹⁾ tuli Luckenwalde linnast Brandenburgist ja trükkija Christian Güllicke oli pärit Treptowist Pommerist. Neil ei olnud sõlmitud kirjalikku lepingut Beckeriga, vaid nii laduja kui trükkija said suusõnalise kokkuleppe põhjal võrdselt 2 riigitaalrit nädalas töötasuks ja ülalpidamiseks. Kuna nad kohale jäid ka Beckeri lahkumise järele, said nad ülikooli poolt sama palga. Selle tasu juures oli laduja kohustatud päeva jooksul laduma ühe vormi ehk pool poognat cicero-kirja, poolteist vormi mittel-antiikvat ehk kursiivi ja tertsiakursiivi, kaks vormi ehk ühe poogna parangoni või „teksti“, kuna aga „jungferkirja“ ehk ptiid ainult pool vormi. Kreekakeelse lao eest maksti kahekordset hinda, kuid nende tähtede kui ka heebreakeelsete kirjatüüpide arv trükikojas ei olnud kuigi suur, seda jätkus ainult kahe veeru jaoks. Trükkija ülesandeks oli päeva jooksul teha ühe vormi laost 1000—1200 äratõmmet ja kui korraga töötasid kaks trükkijat ja üks õpipois, siis vähemalt 3000 äratõmmet poole poogna laolt²⁾. Need töömäärad vastasid täielikult XVI—XVII s. maksvatele normidele³⁾.

Raamatutrükkija ja ta sellid kuulusid ülikooli jurisdiktsiooni alla ja andsid rektori ees sellekohase ametivande⁴⁾. Sellid pidid muuseas veel töötama, et nad Tartust enne ei lahku, kui on rahuldanud oma võlausaldajad, mida aga ei esitatud raamatutrükkija kohta, kuigi Becker just selle punkti vastu patustas. Tüliküsimusi lahendas ülikooli kohus, kui vähemalt üks asjaosaline oli ülikooli liige, (sinna hulka kuulusid ka üliõpilased). Kõrvalekaldumisi sellest pidas ülikool oma privileegide rikkumiseks ja kui kord 1633. a. trükkija ning raamatukõitja vaheline tüli oli arutusel olnud õuekohtus, otsustas ülikooli konsistoorium viimasele seda meelde tuletada, et säärased küsimused kuuluvad ainult ülikooli kohtu alla⁵⁾. Kahjuks puudub Liivimaa õuekohtu arhiivis vastav akt ja selle tõttu ei ole kuidagi võimalik kindlaks teha raamatukõitja isikut, kellega Becker tülli oli sattunud. Seda raamatukõitjat tuleb küll teisest linnast otsida, sest seniste and-

1) Ülikooli konsistooriumi protokollides: *Michel Terliz Luccowaldensis*, ka *Törlitz*.

2) TÜProt. 23. okt. 1637 ja 27. märts. 1639.

3) C. Lorck I, lk. 163.

4) TÜProt. 11. nov. 1633. Samal päeval on nende nimed sisse kantud ka üliõpilaste matriklisse: *Michael Törlitz Lucuvaldensis*; *Christianus Güllick Treptoviensis*. Väga võimalik, et nad ka üliõpilased olid. AD. Matr., lk. 10.

5) *ibid.* 12. aug. 1633.

mete põhjal sai Tartu omale raamatukõitja palju hiljemini, alles 1648. a. Christoph Schmidt'i.

Beckeri lahkumise järele 1637. a. võttis trükikoja juhtimise enda kätte ülikool, milline olukord kestis kuni 1643. a., kui raamatutrükkijaks tuli Johann Vogel. Eksikombel näeb W. Stieda¹⁾ Vogelis Beckeri otsekohest järeltulijat ja esitab tõendusena professor Schomer'i *Tractatus theologicus de libero arbitrio* daatumiga *Dorpati, 25 sept. 1639. „per Vogelium“*. Teose järelvaatlusel aga selgub, et tiitlil pole raamatutrükkija Vogeli nime üldse märgitud, vaid tähendatakse, et on trükitud „*Typis Acad.*“ s. o. akadeemiliste kirjatüüpidega²⁾. Igatahes pole mul juhust olnud leida ühtegi enne 1644. a. ilmunud Tartu trükist, mis kannaks Vogeli kui trükkija nimetust ja peab küll tõeks pidama, et Vogel ilmus Tartu kõige varemini alles 1643. a. lõpuks.

Ülikooli-trükikoda juhatasid 1637—1643 ülikooli esindajaina trükikoja inspektorid, tehniliseks personaliks oli endine sell Michael Törlitz, kuna lahkunud või surnud Gülicke asemel teise trükkijana teotses Jacob Camnitz³⁾. Ka Camnitz lahkus omakorda 1639. a. ametist tunnistusega, et ta oma õppeaja lõpetanud juba kaks aastat tagasi ja seega trükikunsti alal oskuse omandanud. Siit selgub, et Camnitz juba 1634. a. trükikoja õpipoisiks astus ja et ta 1637. a. oma korrapärase kolmeaastase selliaja läbi oli teinud. Törlitz kui vanem ja vilunud isik täitis ka tehnilise juhataja kohuseid⁴⁾, sest ülikooli konsistoorium tegi talle kohuseks täpsalt üles tähendada ehk inventariseerida trükikoja sisseseade, seni kui trükikoja inspektor tagasi tulnud⁵⁾. Camnitzi asemele otsustati kutsuda uueks trükijaks Joachim Kiel ehk Keyll, kes oli Riias Gerhard Schöderi juures trükkijaks.

Kui 1637. a. raamatutrükkija koht vabanes, oli ülikool uue lepingu sõlminud kellegi raamatukaupleja Vitus'ega⁶⁾, kes pidi peale ülikooli

1) W. Stieda, *Buchgewerbe in Dorpat*, lk. 166.

2) *DISPUTATIO THEOLOGICA / solennis, / De / LIBERO ARBITRIO, / tūm in genere, tūm in specie, DE / Angelorum / Diabolorum & Hominum, juxta quadrupli/cem eorundem statum / ... PRAESIDE / ANDREA VIRGINIO, / RESPONDENS / PETRUS ANDREAE SCHOMERUS, / Upsaliā-Svec ... / 25. sept. ... / DORPATI LIVONORUM, Typis Acad. Anno M.DC.XXXIX.* Eksemplare leidub praegu BELG ja KB.

3) Ka Chamnitz, Kamnitz, Chamniez. Ta oli kohalik elanik ja väga võimalik, et Joannes Kamnitzi vend, kes immatrikuleeriti Tartu üliõpilaseks augustis 1632. a. „*Dorpatō-Livonus'ena*“ ADMatr., lk. 7.

4) Törlitzi laste poolt peale tema surma ülikooli konsistooriumile esitatud palves nimetataksegi „*Weiland dieser Kön. Acad. Druckerey Verwalter*“. Dateerimata kiri, T-PUA. k. 7.

5) TÜProt. 23. okt. 1637.

6) ka Vitt.

trükikoja Tartus ka ülikooli-raamatukauplust juhtima. Kuid Vitus viivitas Tartu ilmumise ja aasta pärast 8. novembril 1638. a. otsustas ülikool temalt kirjalikult järele pärida, kas ta üldse kavatseb lepingut täita või mitte. Ka selle peale, veel 1639. a. märtsis polnud ta ikka veel kohale ilmunud ja palus endale välja saata ülekolimiseks vajaliku ametitunnistuse. Konsistoorium otsustaski selle tunnistuse talle saata ühes passiga ja ühtlasi teatada, et kui ta lepingu kohaselt enne jakobipäeva Tartu ei ilmu, kaotab leping oma maksvuse¹⁾. Samal koosolekul otsustati teatada trükkija Törlitzile, et Becker on ametist tagasi astunud ja tema asemele uus raamatutrükkija valitud. Vitus ei ilmunud aga üldse Tartusse ja trükikoda tegutses peale selle veel mõni aasta ilma juhatajata. Muud andmed Vituse isiku kohta puuduvad täielikult ja võib ainult väga kaudselt oletada, et tema isik on identne Vitus Habereggeriga, kes tuli 1666. a. Kopenhagenis ostetud trükikojaga Rootsi ja oli raamatutrükkijaks Lundis ja Malmös²⁾.

Lõpuks sai ülikool siiski endale raamatutrükkija Johan Vogeli isikus, kelle Tartusse tuleku aega pole võimalik täpsalt kindlaks teha, samuti puuduvad täielikult andmed tema eelmise tegevuse kohta. Igatahes novembris 1643. a. oli ta juba kohal ja vist alles päralt jõudnud, kuna sel ajal määrati ülikooli poolt kindlaks uus trükitaks. Enne seda aga, sama aasta märtsi kuul, ei mainita veel Vogelit ülikoolist palgasaajana ja 1644. a. peale leidub juba kõikidel ülikooli trükistel Vogeli nimi. Juulis 1648. a. andis ta ka rektori ees ametivande.

Neil asjaoludel oli ülikool pidanud mõni aeg ilma raamatutrükkijata läbi ajama, mille tagajärjed ei jätnud mõju avaldamata trükikoja korrashoiule. Seda tunnistavad ka trükikoja inspektorid ise, et ajastul, mil trükikoda juhtis ülikool, selle sisseseade palju olevat kannatanud ja tüübid rāpaseks muutunud. Neil põhjustel pidi ametisse astunud Vogel omal kulul muresema tüüpide kordaseadmiseks harju ja teisi abinõusid, mille tõttu trükikoja sisseseade 1648. a. oli palju paremas seisukorras, kui Vogeli poolt vastuvõtmisel.³⁾

Algusest peale sai Vogel ülikoolilt 50 hõbetalrit aastas palka ja see summa jäi ka edaspidiseks püsima. See alaline palk hangiti juba varem, kohe peale Beckeri lahkumist, et selle abil püsivalt kohale siduda raamatutrükkijat. Selleks palus ülikool 1638. a. kuninglikku majesteeti muuseas määrata ka kirjastajale ja raamatutrükkijale ülalpidamist.⁴⁾ See palve rahuldati Kristiina eestkoste-valitsuse reso-

1) TŪProt. 27. märts. 1639.

2) I. Collijn, lk. 270.

3) TŪProt. 15. juul. 1648.

4) Tartu ülikooli palve kuningl. majasteedile 17. mail 1638. Liv. 147; J. Vasar, nr. 26.

lutsiooniga¹⁾, millega ülikooli üldkoosseisus nähti ette ka raamatutrükkija koht palgaga 50 hõbetaalrit aastas.

Seda raamatutrükkija palka, mis võrdus ülikooli kahe teenija palgale, ei saa kuigi tulukaks pidada, kuna Tartu akadeemia professorid said samalajal 300–500 hõbetaalrit aastas. Muidugi ei kohustatud raamatutrükkijat selle palga arvel avaldama kõiki trükitooteid, vaid ta pidi tasuta trükkima ainult rektori nimel väljaantud programme ja kutseid. Kõigi teiste patentide ja üliõpilaste disputatsioonide trükitasu oli eraldi kindlaks määratud; sellegi pärast ei annud see trükkijale suurt sissetulekut ja Vogeli olukord oli Tartus sama raske kui teistel raamatutrükkijail mujalgi, mis tahtmatult tõukas lisateenistuse otsimisele. Säärast lisateenistust võimaldas talle esiteks õllepruulimine, mille vastu koguni õppejõud huvi tundsid.

Teiseks sissetuleku-allikaks oli Vogelile paberiga kauplemine. Kuna Tartus kõigi katsete peale vaatamata puudus ikkagi alaline raamatukauplus, muretses trükkimiseks vajaliku paberi Vogel ise, mille eest ta igakord erilise tasu sai ja mida töötasust eraldi arvestati. Kuid peale trükikoja tarvete varustas ta paberiga ka ülikooli sekretariaati²⁾ ja nähtavasti ka üliõpilasi.

Selle küsimusega ühenduses peatume lähemalt Tartu Rootsi ülikooli paberi tarvitamise juures üldse, katsudes kindlaks määrata ka selleaegseid paberi hindu. Nagu arvetest selgub, ei olnud raamatutrükkija teise ülikooli ajal enam ainsaks paberimuretsejaks ja kuigi Brendeken harukordadel ostis oma trükiste jaoks ise paberi, muretses peamiselt seda raamatutrükkimiseks kui ka ülikooli sekretariaadi tarveteks siiski tolleaegne raamatuköitja Cantzler. Tema kõrval müüs paberit paaril korral, 1692. a. ja 1693. a., ülikoolile ka apteeker Hasenfelder, kes oli Tartu rae paberiga varustaja. Peale selle sai 1692. a. paberi arvel kaupmees Johann Kellner, kes 1693. a. omandas ka tempelpaberi müügiõiguse,³⁾ ülikoolilt 3 riigitaalrit 42 valget. Cantzleri surma järele varustas ülikooli sekretariaati paberiga Johann Friedrich Facius.

Pärnus oli akadeemiale paberimuretsejaks esijoones postmeister Johann Frost, kel oli nähtavasti alaline paberikauplus, sest 1708. a. laskis ta „omast poest“ paberit tuua, kuid Frosti kõrval esines ka rida

1) Resolutsioon 20. aug. 1638. T-PÜA —1; ibid., nr. 29.

2) 1650. a. „Secretario Christian Eberhard geliefert 5 Bücher des besten Schreibpapiers — à 28 Rst. — 1 Rht. 20 Rst. und 5 Bücher ander gut Schreibpappier à 3 m. — 1 Rth.“

1653. ja 1654. a. „Secretario Fridzbergio geliefert 5 Bücher Schreibpappier à 3 m. — 1 Rth.“ Vogeli arve 15. veebr. 1654. a. TÜR msc. 227. u-v.

3) Fr. K. Gadebusch. Jahrbücher III. 2, lk. 639.

teisi isikuid, C. Balck, Detloff Dettleffsen,¹⁾ Peter Preiskorn, Georg Heinrich Greiff,²⁾ kes ülikoolile paberit müüsid.

Esitatud arved võimaldavad umbkaudselt arvestada ka ülikooli sekretariaadi üldist paberi tarvidust. Nimelt maksti Frostile terve aasta jooksul ülikooli sekretariaadile muretsetud paberi eest 1704. a. 7 riigitaalrilt 60 valget. Kuna selle summa eest sai, toleaegeid hindu arvesse võttes, 2 riisi ehk 960 poognat paberit,³⁾ võib siit järeldada, et see poognate arv umbkaudselt vastaski igaaastasele ülikooli tarvetele. Ülikoolile muretsetud paber oli peamiselt pärit Hollandist, kes XVII s. tähtsamana paberi toondajana esile nihkus. Hollandi kõrval küll ka Prantsusmaa, kust tellis kindralsuperintendent Fischer läti keelse piibli jaoks tarvismineva paberi.⁴⁾ Kuid ka teiste maade paberitoodang leidis pääsu Baltimaale ja Tartu raad tarvitas oma protokollide jaoks prantsuse paberi kõrval peamiselt Lotaringia paberit, mis Hollandi kaudu sisse toodi, kuid peale selle ka veel saksa paberit.⁵⁾

Pole huvituseta ka selle aja paberihindade kindlaksmääramine, kust selgub, et see oli meil ja üldse Põhjamail palju kallim kui Kesk-Euroopas, kuna teda kohal ei valmistatud ja sisse veeti. Sel põhjusel oli ka Põhja Saksamaal paber kallim kui Lõuna Saksamaal, kus asusid suured ja kuulsad paberitööstused. Nõnda kõikus Tartu ja Tartu-Pärnu ülikoolidele muretsetud kirjutuspaberi hind 10 ja 16 valge vahel ühe raamatu eest sõltuvuses paberi headusest, kusjuures keskmiseks hinnaks osutus 12 valget. Palju odavam aga oli trükipaber, mille raamat maksis 5–8 valget, keskmise hinnaga 6 valget. Siit selgub, et paber oli tol ajal vägagi kallis, ja kuigi selle odavamad sordid sarnanesid välimuselt praegusaja ajalehe paberile, oli ta käsitsi kaltsudest valmistatud ja selle tõttu palju vastupidavam meieaegsest puupapi- ja tselluloospaberist.

Mis puutub trükkimiseks kasustatud paberisse, siis oli toleaegeisel raamatutrükkijail kombeks osa eksemplare trükkida kirjutuspaberil,⁶⁾ milline asjaolu silma paistab ka Tartu ja Tartu-Pärnu ülikooli toodangus; tihti leidub siin ühe ja sama teose eksemplare, mis oma paberi hea-

1) Kaupmees D. Dettleffsen oli pärit Schlesvig-Holsteinist ja võeti Pärnu kodanikuks 1709. G. Koch, lk. 94.

2) Kaupmees G. H. Greiff oli Holsteinist pärit ja sai Pärnu kodanikuks 1707. a. ibid.

3) Üks riis = 20 raamatut = 480 poognat kirjutuspaberit ehk 500 poognat trükipaberit. Kapp-Goldfriedrich I, lk. 476.

4) Fr. K. Gadebusch. Jahrbücher III 2, lk. 500.

5) Tartu rae protokollideks kasustatud paberi kohta 1583–1700 aa. on põhjaliku uurimuse koostanud P. A. Brandt, mis kahjuks seni trükkis pole ilmunud.

6) Kapp-Goldfriedrich II, lk. 20.

duse poolest on väga lahkuminevad. Ka raamatutrükkijate paberiarved näitavad, et tavaliselt trükiti ligikaudu $\frac{1}{4}$ eksemplare postpaberil, kuna ülejäänud $\frac{3}{4}$ said halvema paberi. Nii muretssetigi ühe rektori kutse trükkimiseks kaks raamatut kirjutuspaberit à 16 valget ja 6 raamatut halvemat paberit à 10 valget. Igakord aga ei olnud see vahekord püsiv ja osa teoseid trükiti koguni ainult trükipaberil.

Eelpool tähendatud lisateenistusi vajas Vogel oma eluülespidamiseks, mida ei võimaldanud ainult trükitegevus, eriti kui ta oli 1645. a. abiellunud¹⁾. Seda nõrka trükitegevust rõhutab ka asjaolu, et nähtavasti Vogel töötas ainult ühe selli abil, kelleks oli alul juba mainitud Michael Törlitz, kes aga 1646. a. oli juba surnud²⁾, ja tema lesele anti ülikooli poolt trükikoja majas priikorter. Ülikool oli kutsunud küll juba 1639. a. Joachim Keyl'i Riias trükikoja teiseks selliks, kes aga vaevalt üldse Tartu saabus. Viimasest on veel teada, et kui Rostoki ülikooli trükikoda tema venna Nicolai surma järele 1658. a. pärijatele üle läks, kavatsesid sugulased selle juhiks kutsuda „vanapoisi ja ametis vilunud“ Joachimi, mis sooviga ei olnud aga nõus ülikool.³⁾

Törlitzi järeltulijaks Vogeli sellina sai Rootsis Örebros sündinud Johan Winter, kes hiljem 1688. a. nimetati endise Tartu professori, pärastise Turu piiskopi, Johan Gezelius'e trükikoja juhatajaks ja kuninglikus raamatutrükkijaks Turgu.⁴⁾ Soomes see trükikoda oli järjekorras teine Turu ülikooli-trükikoja kõrval. Winter suri 1705. a.

Johann Vogel ise aga teotses raamatutrükkijana Tartus kuni esimese rootsi ülikooli sulgemiseni 1656 ja suri kas detsembris 1656 või 1657. a. alul, mitte palju hiljem peale linna venelastele üleandmist⁵⁾. Ka Tartu kodanikkude revisjonilehest selgub, ta oli detsembris 1656 a. veel elus, kuid mais 1658. a. teda pole enam elavate hulgas.

Kui nüüd järgnevas käsitleda esimese Tartu rootsiaegse ülikooli trükiolusid, on meil selleks kasutada sama katkendlikud andmed nagu trükkijategi kohta. Küll toob siin arhiivandmeile lisandeid trükitoodang ise, mille ülevaade seni aga puudulik, kuna kõige täielikum loend Tartu trükistest Sommeliuse kõrval, Recke-Napierksy' Schrift-

1) Raamatuköitja pulma puhul oli keegi üliõpilane Rachelius koostanud luuletise, mis lubamatuid ütelsi sisaldas, mille tõttu tal vastust tuli anda ülikooli konsistoriumi ees. (TÜProt. 25. okt. 1645.)

2) „nachdeme die alten Gesellen der Druckerey . . . theils gestorben“ G. Schröderi supliik 1646. a. RiLA; ka Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 106, allmärkus 45.

3) W. Stieda, Geschichte d. Buchdrucks in Mecklenburg, lk. 178—179.

4) C. Bonsdorff I, lk. 686—7.

5) „und der Drucker nicht lange hernach gestorben.“ Prof. Scheleniuse kiri Eestimaa kubernerile. ERKka B—116. [Lit. E.]

steller-Lexikon, ei arvesta kõiki anonüümselt ilmunud teoseid, millede arv seal üldiselt enam vähem korralikult esitatud. Ka käesolevas uurimuses esitatud Tartu trükiste statistika ei taotle täielikkust, kuigi kogutud andmed pakuvad võrdlemisi täpse tõelusele vastava pildi.

Trükikoja järelvalvet teostasid kaks ühe aasta peale ülikooli konsistooriumi poolt professorite hulgast valitud inspektorit. Nende ülesandeks oli peamiselt jälgida, et ükski trükitoode ei lahkuks trükikojast ilma tsensuurita ja selle juures ei levitataks sisult ebakohaseid raamatuid. Ülikooli konstitutsioonides loendatakse nende kohustised: 1) juhtida trükikoja tegevust ja arvepidamist; tähistada teoste trükkimist, mis ei ole dekaani või ülikooli konsistooriumi poolt heakskiidetud ja mis tekitaksid lahkarvamisi ning tülisid või riivaks seltskonda ja ausate kodanikkude head nime; 2) valvata selle järele, et raamatukaupleja müüks ülikoolile raamatuid õiglase hinnaga ja üliõpilastele ainult kasulikke teoseid; 3) üldse silmas pidada, et ei levitataks usu- ja riigivastaseid või seltskondlikku moraali haavavaid trükitooteid.

Selle kohaselt kuulus iga trükiteose käsikiri enne trükikotta saabumist vastava teaduskonna dekaani poolt sisulisele läbivaatamisele, kes oma allkirjaga kinnitas trüki loa, kuna trükikoja inspektorite hooletaks oli selle järele valvata, et teostel oleks vastav luba. Kuid neid määrusi ei täidetud täpsalt ja 1639. a., mil trükikoda töötas ülikooli enda juhtimisel, teatati ülikooli konsistooriumis, et trükist olevat ilmunud usuteaduslikke raamatuid ilma dekaani nõusolekuta. Selle järele rõhutas konsistoorium, et sääraseid juhused ei tohtivat tulevikus enam korduda¹⁾. See olukord põhjustaski juba teisel ülikooli tegevusaastal, 1633, trükikoja ruumidesse teadaande väljapanekut,²⁾ et ükski teos ei saa enne minna trükki kui tal ei ole trükikoja inspektori allkirja.

Kuigi majandusliku külje s. o. trükikoja ruumide ja sisseseade eest hoolitses juba oma huvides harilikult raamatutrükkija ise, tuli mõnel juhul siiski ka inspektoreil viimasele oma ülesande täitmist meelde tuletada, või selles küsimuses koguni ülikooli konsistooriumi tülitada. Muidugi lasusid aa. 1637–1643 ka raamatutrükkija kohustised trükikoja inspektorite peal, sest trükikoda oli ülikooli enda käes.

Ühenduses sellega esitan siin esimese ülikooli trükikoja inspektorite nimestiku, kuigi see osutub puudulikuks konsistooriumi protokollide ebatäielikkuse tõttu: 1634. a. — G. Mancelius ja J. Belovius, 1637 — samad isikud, 1638 — H. Hein ja P. Schomerus, 1639 — H. Hein ja J. Warnecke, 1640 — L. Ludenius ja S. Matthiae, 1643 — J. Gezelius, 1644 — sama ja Andreas Virginus, 1649 — S. Wir-

1) TÜProt. 22. veebr. 1639.

2) „ein Patent.“ *ibid.* 30. dets. 1633.

dig ja J. Gezelius, 1650 — H. Hein ja J. Schelenius, 1652 — S. Wirdig ja E. Holstein, 1653 — Andreas Virginius ja Petrus Lidenius, 1654 — H. Hein ja Lidenius, 1655 — O. Wexionius.

Trükikoja olude kirjeldamise seisukohast pakub huvi üks vahejuhtumine raamatutrükija Beckeri ja professor Meniuse vahel, mis valgustab ka ajastut iseloomustavaid isiklikke läbikäimise norme akadeemia kodanikkude vahel ja mille lahendamisest ülikooli konsistoorium osa pidi võtma. Becker tõstis kaebuse Meniuse vastu, et viimane külastavat trükikoda tihti ebakohasel ajal ja kord olevat ta koguni läbi akna sisse pugenud, kui sellid veel maganud, võttes omavoliliselt kaasa mõned eksemplarid oma teosest „*Relatio*“,¹⁾ mida sel ajal parajasti trükiti. Peale selle olevat aga veel kaduma läinud 16 eksemplari nimetatud teosest; kes neid võtnud, ei teadnud Becker öelda. Lõpuks olevat Menius teda kelmiks nimetanud. Menius vastas süüdistusele, et sissekäiguks ei olevat ta kasutanud mitte akent, vaid selleks kõrvaldanud käega uksetoe ja võtnud kaasa 10 eksemplari „*Relatio*’i“ kindralkuberneriga jaoks, kes neid kiires korras vajanud ja koguni teenija järele saatnud.²⁾

Millist tasu Becker sai trükkimise eest, selle kohta puuduvad arved kui ka igasugused muud andmed. Võib ainult oletada mingisuguse kindla taksi olemasolu, mis ülikooli poolt koostati. Ka Vogeli ametisseastumisel 1643. a. mainitakse sarnase hinnakirja väljatöötamist,³⁾ kuid missugused trükihinnad siin esinesid, pole teada. Küll võib aga arvete põhjal kindlaks teha, et Vogel sai ülikoolilt iga programmi ja kutse pealt töötasuna ühe riigitaalri⁴⁾ ja Ludenius *Elogium Ludovici Hintelman*’i trükikuludeks maksti 1647. a. 25 vasktaalrit. Võttes nüüd aluseks neid ühepoognalisi programme, siis osutus iga poogna trükihinnaks 1 riigitaalrer, mis oli sajandi normaaltaksiks ka teiste maade trükikodades.

Arvestades Tartu ülikooli trükikoja tegevust ilmunud trükiste arvu järele, ei osutu see tegelikult nii elujõuetuks ja mannetuks, nagu seda seni on peetud. Küll ei suutnud see uuestitekkunud ülikooli trükikoda, mis peale selle peamiselt ülikooli huvides töötas, võistelda omaaegsete suurimate trükikodadega ega pääsenud lähedale Riia

1) *RELATIO / Von / INAUGURATION / der Universität zu Dörpat / gefchehen den 15. Octobris, / Im Jahr 1632. / Gedruckt zu Dörpach in Liefflandt / durch vñd in / Verlegung Jacob Beckern. Vt. pilt I.*

2) TÜProt. 15. nov. 1632.

3) Ülikooli protokollid sellest ajast puuduvad, kuid protokollid väljavõttest on näha, 16. nov. 1643. a. kogunesid trükikoja inspektorid rektori korterisse ja „*certam taxam cujuslibet litteraturae cum Typographo constituerunt.*“ T-PÜA. k. 9.

4) Arve 15. veebr. 1654 TÜR msc. 227 u-v.

linnatrükikojale nii trükiste arvu kui ka nende kauni välimuse poolest, kuna Schröderi tegevus Riias oli palju mitmekesisem ja laiaulatuslikum. Teisest küljest aga ei ületanud Tartu trükikoja toodangut vähemate linnade, Upsala ja Turu ülikoolitrükikodade kui ka Tallinna trükikoja tegevus.

Nõnda trükiti olevate andmete järele Tartus esimese rootsi ülikooli ajal, s. o. 25 aasta jooksul 717 teost¹⁾, seega keskmiselt 29 raamatut aastas. Neist ilmusid esimesel viiel tegevusaastal, kui trükikoja juhatajaks oli Becker, 77 teost, ülikooli juhtimise ajal 1636–1643. aa. 264 ja Vogeli ajal 1644–1656. aa. 366 trükitoode. Kõige väiksem trükitoodang oli 1635. a. 9 ja 1656. a. 4 teost, sest 1635. a. kolis ülikool osaliselt Tallinna ja trükikoda, nagu teisedki ülikooli asutised, jäi täiesti hooletusse²⁾, ja 1656. a. töötas ta kuni Tartu vallutamiseni ebaharilikkudes oludes. Suurima teoste arvuga on a. 1642., kus ilmus 54, 1649. a. — 45 ja 1647. a. — 44 teost, teistel aastatel oli nende arv ikka alla 40.

Enamus sel ajastul ilmunud teostest on ladinakeelsed, kuna veel XVII s. püsis ülikoolis ametliku keelena ladina keel, selles keeles peeti loenguid, akadeemia ametlikke pidukõnesid ja kaitsti ka disputatsioonid. Kui aga Beckeri tegevuse ajal rohkemal arvul kui pärastpoole trükiti saksakeelseid ja osalt ka rootsikeelseid teoseid, siis olenes see tema kirjastuslikust tegevusest. Teoste levinemise mõttes laialdase publiku hulka tuli tal loomulikult neid avaldada ka harilikule kodanikule arusaadavas keeles ja need teosed on veel meie ajalgi huvitavad ja seega teatava bibliograafilise väärtuse omandanud. See asjaolu võimaldaski W. Stiedal registreerida võrdlemisi täielikult saksakeelseid trükiseid³⁾, kusjuures ta tervest Tartu trükitoodangust loendas vaevalt ainult $\frac{1}{10}$. Peale selle olid nad ladinakeelseist disputatsioonidest palju suuremad ja mahukamad, harilikult mitte alla 50 lehekülje.

Beckeri saksakeelsest toodangust osutuvad tähtsamaiks professor Friedrich Meniuse 5 vaimusünnitust⁴⁾, eriti aga *Friderici Menii / Historischer / PRODROMUS des Sieffländischen / Rechts und Regiments, / Von Anfange der Provinz Erfindunge / biß auff Ihr Königl. Majest. von Schweden / GUSTAVI MAGNI / Todt. / Aus. Wahrhafften und Glaubwürdigen / Actis und Actitatis verfertiget und*

1) W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat, lk. 167, räägib ainult 50 trükitootest — „wenigstens einige fünfzig Schriften.“

2) Usuteaduskonna kiri kindralkubernerile 23. sept. 1635. Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 217.

3) 12 saksakeelsest raamatust loendab Stieda 9.

4) Kõigi nende olemasolu ei õnnestunud mul kindlaks teha ja arvestan neid Recke-Napiersky III, lk. 203–4 järele.

zusammen gebracht, mis koguni kahes väljaandes ilmus, esimene dateeritud 1633. a., teine ilma ilmutisaastata¹⁾; kumbki väljaanne on tunduvalt erineva välimusega. Veel on mainimisväärsed Tallinna Oleviste kiriku õpetaja Ludwig Dunte' jutlus ülikooli avamise puhul 1632. a.²⁾ ja superintendent Hermann Samson'i jutlused 1633. a.³⁾ Nende kõrval leidub kaks Beckeri rootsikeelset trükist 1634. a., mõlemad sisaldavad jutlusi Gustav Adolfi surmapäeva mälestuseks, üks neist peetud Narvas pastor Erich J. Falcki poolt ja teine Tartus H. Kemner'i *CONCIO THRENODICA*, / *Thet år: / En Slagho-Predican / / Öthöfver then ... GUSTAVI ADOLPHI / oförmodheligha dödh / ... Hällen uthaff HEINRICO MARTINI KEMNER, / Praesidii Dorpatensis Pastore. / Tryckt DORPATI LIVONÛM, / off JACOBI PISTORIO, Anno CIOCCXXXIV*⁴⁾).

Ladinakeelsete disputatsioonide hariliku suuruse normiks oli siin kaks poognat; erandina võiks nimetada Andreas Virginiuse *Manipulus Disputationum Theologicarum*, teine suuruselt rootsi ülikooli trükiste hulgas, kuid selle juures moodustab see 19 dissertatsioonist koosneva koguteose, mis alul iseseisvalt olid ilmunud.

Beckeri trükitoodangu kaustaks oli tavaline selle ajastu väike kvart, mis vastas praegusaja oktaavile, ainult paari erandi juures esines tolleaegne oktaav.

Trükikojas tegevus Beckeri lahkumise järele muutus palju üksluisemaks ja võib öelda, et 1636. a. peale on Tartu trükikoda sõna tõsisel mõttes „akadeemiline“. Siis trükiti siin ainult disputatsioone ja samal arvul üliõpilaste ja õppejõudude ladinakeelseid akadeemilisi pidukõnesid. Peale nende trükiti terve 20 aasta jooksul ainult 10 saksakeelset ja üks rootsikeelne teos, mis kõik peale kahe ilmusid Vogeli juures ja mis avaldatud enne 1644. a.

Kui aga Stieda⁵⁾ väidab, et Vogel on tarvitanud oma nime harva auahnusest tagaetuna ega pole sõandanud oma nime paigu-

1) Dateeritud väljaanne on väga haruldane. Kuna ilma trükiaastata väljaandeid leidub Tartu kogudes mitte vähem kui 6 eksemplari, leidsin dateeritud väljaandest ühe eksemplari ainult Riia linnaraamatukogust.

2) Eine Christliche Predigt / vber den Sieben vnd Achtzigsten Psalm Davids. Von Herligkeit / ... der Christ/lichen Kirchen / ... in Rebal den 1. / Novemb ... Gehalten / vnd publiciret / Durch / M. LUDOVICUM DVNTE / Predigern ... an S. Olai Kircken. / Gedruckt zu Dorpath / bey Jacob Beckern. / (1632). Eksemplar BELG.

3) Das Acht und Neun- und / dreissigste Capittel des Geist/reichen Propheten Ezechiels, / Darinnen von Bóg und / Magog außführlich ge/handelt wird. / In Dreyen ... Pre/digten gefasset ... Anno 1632. / Durch / M. Hermannum Samsonium / ... Professorn / der heiligen Christ. / Gedruckt zu Dörpt in Lief/landt / bey und in Verlegung / Jacob Beckern / 1633. Eksemplar BELG.

4) Eksemplar HUR.

5) W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat, lk. 166.

tada ülikooli juhukirjadele kui „möödamineva iseloomuga teostele“, siis oleneb see eksiarvamus küll sellest, et Stieda arvates töötas Vogel juba palju varem, hiljemalt 1639. a. peale. Et aga 1636—1643. a. ilmunud teosed tõesti Vogeli kui trükkija nime ei kanna ning on varustatud märkusega *lit. acad. või typis Acad.*, siis olenes see loomulikult sellest, et Vogel ei töötanud veel Tartus, vaid trükikoda juhtis ülikool. 1644. a. peale aga nimetatakse järjekindlalt trükitoodete tiitelhel Vogelit trükkijana: *Imprimebat või Excudebat Johannes Vogelius, Academiae Typographus.*

Beckeri eeskujul esines ka Vogel kirjastajana, kuid üksainus kord oma tegevuse lõppaastail, sest 1654. a. ilmunud professor Petrus Lidenius'e 144-leheküljelise *Praecepta logicae*¹⁾ tiitelhel on märkus: *Impensis propriis imprimebat JOHANNES VOGELIUS*. Et Vogel riskeeris pikema aja jooksul ainult ühe teose kirjastada, siis olenes see peamiselt tema ettevõtlikkuse puudusest, kuigi ülikool vastuoksalt lootis nimelt ka omis hilisemais raamatutrükkijais näha kirjastajaid. Selle tõttu ülikool paluski 1638. a. kuningannalt ülikooli raamatutrükkijale privileegi, et keegi teine ei saaks tema kirjastusel ilmunud teoseid järele trükkida. Säärast privileegi ei antud ja nagu selgub, ei tundnudki Vogel selle vastu erilist huvi.

Peale Vogeli kirjastasid tema trükitud raamatuid peamiselt autorid ise, nagu Joh. Gezelius ja Joh. Gutsclaff, mis kuuluvad ka Vogeli silmapaistvamate trükiste hulka. Nimelt avaldas professor Johan Gezelius rea kreekakeelseid õpperaamatuid, millel vägagi suur menu oli. Tema *GRAMMATICA|GRÆCA,|Citra Poëfin & Dialectos Absoluta... In usum Privatorum Collegiorum|Academiae GUSTAVIANÆ,|Ex prolixioribus præcipuorum Grammaticorum Præceptis|in EPITOMEN|redacta*, mille esimene väljaanne ilmus Tartus 1647. a., elas üle kogusummas 16 väljaannet (trükki), viimast korda Westerås'is 1813. a. Selle teose tiitelhel on märkus *Curâ ac sumpt. J. GEZELII*, samuti kui 1649. a. ilmunud *LEXICON|GRÆCO-LATINVM|Continens Voces omnes|Apellativas,|Cum|NOVI TESTAMENTI, Tum JANUÆ LING. GRÆCAE* nimetab kirjastajana autorit: *GEZELII... Ejusq; impensis.*

Võib oletada ka, et pastor Gutsclaffi *Kurtzer Bericht vnd Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bâche in Lieffland Wôhhandâ* 1644. a. ja *OBSERVATIONES GRAMMATICAE*²⁾ 1648. a. ilmusid autori kirjastusel.

1) I. N. D. N. J. C. / *Brevis & perspicua|DELINEATIO|PRÆCEPTORUM LOGICÆ.*

2) Ὀβὺν Θεῶν / *OBSERVATIONES|GRAMMATICÆ|circa linguam|ES-THONICAM. |Judicia tentandi & experiendi|causâ in lucem editâ|JOHANNES Gutsclaff|Pastore zu Orbo. |Eksemplar ÕESR, deponeeritud ülikooli raamatukokku.*

Ebaselgeks jääb Einhorni *Historia Lettica* (1649) kirjastamise küsimus. Teose tiitellehel seisab küll *In Verlegung JACOBI Sternbach, Notarij Ecclesiastici Curlandiæ*, kuid nagu raamatutrükkija Vogeli aktsioonist selgub, nõuti trükikuluseid autorilt endalt, mitte Sternbach'ilt. Nimelt ei olnud Kuramaa superintendent Paul Einhorn õiendanud teose trükkijale Vogelile trükitasu ja selle tõttu ei saadetud eksemplare autori kätte, vaid terve trükk läks pitseerituna Riia trükkija Schröderi lattu, kuna Einhorn sai ainult ühe eksemplari teatega, et ta teosed võib Schröderilt kätte saada alles peale kulude tasumist. Einhorn aga otsustas selle järele, et Schröder on teose ise trükkinud¹⁾, ja süüdistas teda järeletrükkimises, kusjuures Schröder koguni vale trükikohta olevat üles andnud²⁾. Schröder ei leidnud siin muud pääseteed oma süütuse tõendamiseks, kui palus ülikoolilt tunnistust Riia magistraadile esitamiseks³⁾. Ülikool tõestaski kirjalikult, et Einhorn olevat *Historia Lettica* käsikirja trükkiandmiseks saatnud Tartu professor Andreas Virginiuse kätte. Selle käsikirja oli ettenähtud määruste kohaselt läbi vaadanud poliitika ja ajaloo professor Joachimus Crellius ja laotult poogen poogna järele korregeerinud üliõpilane Johann Crellingius, kuna trükkis seda Vogel.

Mis Vogeli trükiste kaustasse puutub, siis leidub siin tavaliste kvartkaustaliste disputatsioonide kõrval rida Johan Gezeliuse väljaandeid kõik oktaavis ja foolios ainsana terves ülikooli trükitoodangus Joh. Megalinuse *MEMORIALE mathematicum* 1655. a. Viimane kaust oli küll tavaline ühe-kahe-lehelistele programmidele, kuid *Memoriale* puhul nõudsid suuremat kausta matemaatilised tabelid.

Paginatsiooni, s. o. lehekülgede nummerdamist leidub sel ajal Tartus kui ka mujal harva ja ainult suuremais teoseis. Disputatsioonides tavaliselt piirduti trükikunsti algsajandite praktikaga, s. o. poognaosutiga, milleks kasutati väikesi või suuri tähti lehekülje teksti all. Harukordadel esinesid Tartus ka ühes ja samas teoses kõrvuti paginatsioon ja poognaosuti, ka kustosed olid veelgi tarvitusel.

Ka kirjatähtede ja illustratsioonide poolest olid Tartu ülikooli trükikoja tooted oma aja lapsed. Ja kui trükikunst XVII s. üldse suurt langust osutas, ei saa meie nõuda ka väikeselt ettevõttelt, nagu seda oli Tartu trükikoda, välimuselt silmapaistvaid tooteid. Siiski ka selle poolest oli Becker omapärasem järgnevaist ametvendadest.

1) Ka eksib sel puhul Ar. Buchholtz, *Geschichte d. Buchdruckerkunst*, lk. 85, kui peab ühes teiste P. Einhorni teostega ka *Historia Lettica* Schröderi juures ilmunuks.

2) TÜProt. 3. juul. 1652.

3) Schröderi kiri ülikooli konsistooriumile. T-PÜA. k. 7.

Kirjana kasustati XVII s. ladinakeelsetes teostes ainult antiikvat, kuna teistes keeltes raamatud trükiti fraktuuris¹⁾ ja schwabacheris. Sama nähe esineb ka Tartu rootsi ülikooli trükistes, kusjuures koguni ühes ja samas teoses nagu „Relatio's“ leidub antiikva kõrval rohkesti kursiivi ja schwabacheri vaheldumist fraktuuriga. Selle kõrval uudisena märkame ka antiikva ja fraktuuri vaheldumist, kuna selleaegsed muukeelsed tekstid kubisesid ladinakeelsetest sõnadest ja koguni tervetest lausetest. Erilist mitmekesisidust kirjade liikides aga pakuvad raamatute tiitlid, mis veel silmatorkavamaks kujunesid, kui mustale kirjale punane sekka võeti, nagu näit. Meniuse *Historischer Prodomus*'es, et selle abil tähtsamaid sõnu rõhutada.

Kirja mitmekesisistamise kõrval pääsis raamatukunstis XVII s. keskel võidule ka ornamentika ja pole siis ime, kui esimese ülikooli trükistes leidub teose alul ja lõpul rohkesti vinjette, suuri initsiaale ja tiitellehe ilustisi, mis teise ülikooli ajal aga juba kadusid.

Harilikult tiitelleht kaunistati äärliistuga ja mõnes teoses varustati koguni iga üksik lehekülg säärase, kuigi pisema raamistuga. Selle kõrval ei puudu aga teistes trükistes ka mitmekesise kujutisega tiitelpuulõik, sambad vahelduvad apostlite kujudega ja matusekõnedes leidub tavaliselt puusärgi kujutis. Harukordselt esineb puulõik koguni tekstis, nagu näit. Falck'i teoses eelviimasel lehel ja Abr. Thauvoniuse *Oratio metrica*'s 1646. a. esineb see koguni tiitli eeslehel. Kuid ühed ja samad puulõigud korduvad järjest, ja pole kahtlust, et need pole algupärased Tartu kunstitooted, kuna sel ajal vaevalt leidsid Tartus isikuid, kes neid oleks võinud joonistada. Oligi palju lihtsam ja odavam järele aimata mujal kasutatud joonistisi ja pole siis ime, kui Vogeli tavaline tiitliraamistu ei erine milleski 1620. a. Leipzigi trükistes esinevaist joonististest ja kui puusärg esineb samaaegselt ka Upsala ülikooli trükkija Mattssoni matusekõnedes. Ka viimasel muidugi mitte originaalina, kuna rootsi tiitelpuulõik otsis üldiselt samuti algupärandeid Saksast, nagu Tartu puulõik-kaunistiski. Kunstniku nimi harilikult puudub neil Tartus kasutatud puulõikudel, ainult üks kord Dunte jutluses 1632. a. esineb sellena Nicolaus Bartelt.

Nende kõrval ei puudu Beckeri tegevuse algaastaist, 1632—1634, ka täiesti ilma raamistusest ja koguni ilma vahejoonteta tiitleid, näit. Jac. Skytte disputatsioon 1632. a. ja Petr. Goetscheniuse oma 1633. a.; sama tiitel kordub ka veel teise rootsi ülikooli trükitoodangus 1695. a. On veel

1) Antiikva pääsis gootikirja asemel võimule humanismi ajal, XVI s. alul, milal loodi ka fraktuur, mis on gootikirja eriliik nagu schwabachergi.

teisigi kõrvalekaldumisi tavalisest tiitellehest ja kaks trükist 1637. a. asetavad ilmumisandmed ehk impressumi, mille koht harilikult tiitellehe allosas, teose lõppu. See manuskriptide ümberkirjutamisel vajalik võte toodi küll trükikunsti leiutamise järele üle ka trükitooteisse, kuid kadus üldiselt juba XVI s. alul, kui tiitelleht oli kindlama kuju omandanud. Üldiselt võib Tartu akadeemilisi väljaandeid ornamentika suhtes jaotada kahte liiki: disputatsioonide ehivad ainult vinjetid, raamistud ja initsiaalid, kuna tiitlipuulõik esineb eranditult akadeemilistes pidukõnedes.

Peale nende kuulus raamatu kaunististe hulka ka tiitellehel esinev trükkija- ja kirjastusmärk, sümboolne omandimärk, mille eelkäijaks võib pidada kujutiselt temasarnast pitsatit ja paberitöönduses esile tunginud paberimärgist ehk filigraani. Esimene kirjastusmärk ehk signet leidub juba 1457. a. Fust'i ja Schöffer'i Psalterium'is, mis samuti ka üldse esimeseks trükitooteks trükiaasta ja kohanimega. Kuigi kirjastusmärk leidis laialist tarvitamist ja mõnel trükkijal oli neid koguni mitu, siis Balti raamatutrükkijad osutavad selles asjas vägagi vähe ettevõtlikkust. XVI ja XVII s. Riia, Tallinna ja Tartu raamatutrükkijaist oli J. Becker Riia raamatukaupleja Ch. Rittawi kõrval ainus, kes oli omale kirjastusmärgi soetanud ja seda oma trükiteostes kasustas. Mainitud kirjastusmärk leidub Meniuse *Relatio* tiitellehel (vt. pilt nr. I), mille allosas esinevad initsiaalid IB viitavad Jacob Beckeri nimele, õigustades seda kirjastusmärkide hulka lugema. Joonistis ise aga kujutab sümboolselt teadusliku uurimise raskust ja on varustatud lausega: *DIFFIC: AT POSSIB: PENETRANDUM*, s. o. kuigi raske, siiski võimalik, — tungime sisse. See kirjastusmärk esineb ainult neis Beckeri trükistes, mis ta ise kirjastas.

Üheks XVII s. trükitoodete iseäralduseks olid tihedad trükivead, mille kohta järjest rahulolematust avaldati. See olukord ei olnud Tartus parem ega halvem kui mujal, ja teosed kubisevad vigadest, tihti koguni tiitlid. Nõnda on esimese trükitoote Henricus Boismannuse disputatsiooni tiitellehel *exudebat pro excudebat*. Nähtavasti oli Tartus üheks nende trükivigade rohkuse põhjuseks alalise korrektori puudumine, kuna teiste selleaegsete ülikooli-trükikodade juures oli see amet ette nähtud, ja kuigi hiljem 1650. aastal Tartus oli korrektoriks keegi üliõpilane, siis ainult ajutiselt ühe väljastpoolt saadetud teose korrigeerimiseks. Raamatud varustati küll harilikult trükivigade loendiga, errataga, kuid seda ei usaldanud aga trükkija isegi ja lisas selle tõttu juurde sooviavalduse, nagu Vogel Gutsclaff'i *Observationes grammaticae*'le, et ülejäänud vead parandagu lugeja ise — *caetera errata benevolus Lector placide corrigat*.

Tutvunenud esimese ülikooli raamatutrükkijate ja nende toodangu, peatume nüüd järgnevas trükikoja ruumide ja sisseseade juures. Trükikoda asus kuni 1640. a. üürikorteris ja kuigi esimese korteri kohta ei leidu mingeid kindlaid teateid, võib siiski oletada, et selleks oli Nicolai Russe maja. See trükikoja hoone oli aga sisselangemisel ja seega hädadohtlik¹⁾, nagu tõendasid 1637. a. trükikoja inspektorid, kes küsimusega lähemalt olid tutvunenud. Varsti leiti uus korter ja 1. septembril 1637. a. sõlmiti leping selle peremehe Jost Schüttele'ga, kuhu juures üüri kohustuti maksma 20 riigitaalrit kahenädalalise ettemak-suga. Tegelikult maksti Schüttelele siiski 21 riigitaalrit 32 valget aastast, nagu näha arvetest, ja 20. septembril koliski trükikoda uude korterisse. Ülekolimise kuludeks maksti trükkija Törlitzile 4 riigitaalrit 16 valget.

Siin püsis trükikoda ja trükkija kuni 1. jaanuarini 1640, kuigi juba varem oli selleks oma maja muretsetud. Oma maja ostmise küsimus oli päevakorrale kerkinud juba 1636. a., nagu see selgub ülikooli konsistooriumi kirjast kindralkubernerile 16. aprillil 1636. Selles juhitakse tähelepanu asjaolule, et trükikoda asuvat ebasoodsas korteris ja kuna Beckeri lahkumise järele ülikool kavatsevat trükikoja juhtimise enda kätte võtta, vajavat see esmajoones uut korralikku ja lahedat korterit. Ruum peaks olema päikeseküllane ja õhurikas, et trükitiübid ei kannataks. Peale selle peaks olema kõrvalruume paberi- ja materjalilao alalhoidmiseks ning lõppeks ei tohiks see olla puumaja, mis on tavaliselt tulehädadohtlik. Kuigi Tartus ei olevat neile nõudeile vastavaid maju kuigi palju, müütavat üht sellist endise akadeemia liikme Johannes Raicuse²⁾ lesk ülikooli ökonom Hermann Raverding'ile³⁾. Kuna aga see maja oli annetatud rektor Raicusele *jure caduco*, s. o. kui ilma pärijata jäänud, siis peaks ülikoolil selle ostmisel muidugi eesõigus olema.

Jaatav kindralkubernerite vastus ülikooli palvele saabus alles aasta hiljem⁴⁾ ja nähtavasti ka Raverdingil polnud midagi selle maja ülikoolile üleandmise vastu, kuna ta oli Tartust lahkunud juba 1636. a.

1) „sehr ruinosum und periculosum“.

2) Johannes Raicus oli arstiteaduse professoriks Tartu gümnaasiumis 1630. a. ja kui ta 1631. a. rektoriks nimetati, annetati talle kaks maja ühes kahe aiaga. Ta suri 1631. a. Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 168. W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat, lk. 164 mainib aga ekslikult 1636. a.

3) Nimetatakse ka Raudinger. Ta oli 1635. a. akadeemia *Oeconomus communitatis*, kelle ülesandeks oli üliõpilaste-stipendiaatide tootlustamine. Kuna see osalt eraettevõtteks oli, ostis Raverding maja tegelikult üliõpilaste söögimajaks. Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 177.

4) TÜProt. 23. aug. 1637.

ja ühes sellega ka Tartu ülikooli „ökonomi“ kohalt¹⁾. 1638. a. oldi Raverdingiga juba maja ostuhinnas 450 riigitaalri peale kokku lepitud ja ülikool palus kuninglikult majasteedilt selle summa assigneerimist. Kristiina eestkostevalitsus²⁾ ei leidnud aga võimaliku olevat selle tasumist riigisummadest (*ex publico*), kuid pooldades siiski maja omandamist, jättis selle muretsemisel ülikoolile vabad käed. Need summad saadi vakantsete professuuride arvel ja nagu näha konsistooriumi protokollidest, tasutigi Raverdingile üks osa ostuhinnast, 352 riigitaalrit, juba 26. jaanuaril 1639. a. Vabad olid aga sel ajal teine usuteaduse professor, geomeetria ja aritmeetika professor ning ajalooõpetaja koht, palgaga kogusummas 857 hõbetaalrit ehk 571 riigitaalrit. Maja ostuhinnast ülejäänud rahaga täiendati trükikoja sisseseadet uute tüüpide juurdemuretsemise teel. Uus trükikoja kivimaja³⁾ asus Kaupmeeste, (praegu Jaani) tänaval toleleagse Maarja kiriku kõrval, praeguse üliõpilasmaja kohal, Gildi tänava vastu⁴⁾. Nii asus oma maja kui ka endised trükikoja üürikorterid ülikooli läheduses.

Lõplikul kujul kuulus maja juba 1639. a. mais täielikult ülikoolile ja sel põhjusel paluti senist üürnikku, viinakauplejat Lambertust, sellest lahkuda ning maja rektorile ja ülikoolile üle anda. Kuid Lambertus ei arvestanud sellega ja toetudes üürilepingule jäi maija edasi. Ka veel oktoobris⁵⁾ palus ta ülikoolilt luba eelolevaks talveks endisse korterisse edasi jääda ja lubas selle vastutasuks samas majas korda seada ülikooli konsistooriumi koosolekuiks kohase toa⁶⁾; samuti oli ta peale selle nõus koguni omal kulul tasuma Schüttele korteri üüri, kus trükikoda seni asus. Ülikooli konsistoorium kaalus küsimust ja siin avaldas professor Hein muuseas arvamist, et kui ülikooli konsistoorium pole seni endale leidnud kohast koosoleku ruumi, siis võib vaevalt selleks kohane olla Lambertuse viinapood⁷⁾. Siiski üldiselt pooldati Lambertuse palvet, kuid tekkis uus kahtlus, kas säärane olukord ei mõju takistavalt trükitegevusele, eriti kui oli oodata uue trükkija peatset päralejõudmist. Viimase küsimuse kohta andis seletust trükkija Törlitz, toonitades, et ta heameelega vahetaks oma korteri, kui aga ülekolimine ei sünniks tema arvel, vastasel korral olevat tal või-

1) Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 177.

2) Kiri B. Oxenstierna'le 20. aug. 1638. a. J. Vasar, nr. 31.

3) Steenus, som till Academia tryckerij varit brukat. UÜR Palmsk. 320.

4) T. Christiani, lk. 101.

5) TÜProt. 9. okt. 1639.

6) „*Museum aptum agendo Concilio Academico*“, kuna sel ajal olid akadeemia majas remondid ja loenguid peeti Maarja kirikus, peeti konsistooriumi koosolekuid nähtavasti trükikoja majas.

7) „*oenopolium*“.

mata seda teostada. Nii jäetigi Lambertus ülikooli majja edaspidiseks kuni jõuluni, kuid tingimusega, et ta üüri maksaks jaanipäevast peale; detsembris¹⁾ pikendati uuesti seda tähtpäeva kuni 1. jaanuarini 1640. Vahepeal oli aga sinna juba trükikoda üle kolinud, kuna trükkija ikka veel Schütte majja oli edasi jäänud, pikendati Lambertuse tähtpäeva 1640. a. lihavõttepühadeni, kusjuures ta pidi piirduma ainult ees- toaga²⁾, andes lubaduse tagatuppa asetatud trükikoja sisseseadet mitte rikkuda³⁾.

Hiljem kolis trükikoja majja ka raamatutrükkija, et aga hoone täiesti uus ei olnud, lähenesid omad mured remontide näol. Ses mõttes tehti raamatutrükkija Vogelile ülesandeks määrata kindlaks trükikoja hoones vajalikud remondid, kui kord tema juurde ilmuvad selleks määratud õppejõud ühes laekuriga⁴⁾. Sesse komisjoni valiti aga tülika iseloomuga professor Joachimus Schelenius, mille poolest ta oma ülemuse ees kui ka koleegide hulgas erilise kuulsuse oli omandanud⁵⁾. Schelenius sattus muidugi Vogeliga otsekohe tülli ja ta palus end vabastada tema peale pandud kohustistest või vastasel korral välja töötada juhtnöörid, mille kohaselt raamatutrükkijal tuleks teotseda⁶⁾.

Peale maja remondi nõudis Vogel veel ka vaheseinaga õue eraldamist, mis asus trükikoja hoone ja bürgermeistri maja vahel. Nõutud vahesein valmis küll, kuigi alles 1648. a., mille jaoks 50 palki kohale veeti⁷⁾, kuid maja remondi küsimus venis ikka järk järgult edasi, kuna selleks puudus raha. Kuninganna nõustus küll juba 8. novembril 1648. a. vastava summa assigneerimisega „kolleegiumide“ väljaehitamiseks ülikooli peahoones ja trükikoja renoveerimiseks, kuid seda raha ei saadud. 1650. a. palves nõudis ülikool uuesti 1000 riigitaalrit samaks otstarbeks, mida ka täpse kava esitamise korral lubati ja saadeti koguni teadaanne selle väljamaksmise kohta kammerkolleegiumisse⁸⁾. Kuid ka selle järele ei jõudnud raha Tartu ja 1654. a.⁹⁾ paluti kuninglikult majasteedilt volitust Liivimaa arve-kambrile raha väljamaksmiseks, mida see seni veel ei olnud teinud. Üldiselt ülikooli tegevuse lõpuni

1) TÜProt. 19. dets. 1639.

2) „*hypocausti anterioris*“.

3) TÜProt. 2. mai. 1640.

4) TÜProt. 14. veebr. 1646.

5) C. Schirren, lk. 11.

6) TÜProt. 3. juun. 1646.

7) Arve TÜR msc. 227 QR.

8) Vid. koopia kirjast kammerkolleegiumile 16. juul. 1650. UÜR Nordin 65 № 60.

9) H. Heini memoriaal 28. juun. 1654. Liv. 147. J. Vasar, nr. 45.

ei saadudki remondi jaoks summasid, kuna üldmajanduslik olukord oli veelgi halvenenud, ja ülikooli peahoone kui ka trükikoja remondid jäid tegemata.

Peatudes trükikoja sisseseade juures, võib oletada trükitoodangu ulatuse kui ka sellide arvu järele, et Tartu trükikojas töötas ainult üks trükipress, mis võimaldas päevas valmistada ühelt „vormilt“ 3000 äratõmmet. Tervel tegevus ajal Tartus oli ainult üks trükkija sell ja ka üks laduja, kuna ühe pressi tegevus andis tööd kahele trükkijale ja ladujale. Kui siiski ülikooli Tallinna kolimisel 1656. a. mainitakse „presse“¹⁾, siis teine neist oli muutunud nähtavasti tarvitamiskõlbmatuks.

Palju tähtsama osa sisseseadest moodustasid presside kõrval aga trükitüübid. Nende rohkus kui ka mitmekesisus oli vajalikumaks eeltingimuseks hea trüki jaoks, eriti vajas aga ülikooli-trükikoda väga mitmesuguseid kirjatähtede eriliike. Nende poolest sai Tartu ülikooli-trükikoda juba Skytte tellimusega 1631. a. tugeva aluse. Seda olukorda kinnitab ka Turu piiskop Johan Gezelius väide, et tema akadeemia professoriks viibimise ajal aa. 1638–1650 Tartus, oli seal „korralik trükikoda heebrea, kreeka, ladina ja rootsi ehk saksa trükitähtedega, mille hulgas kõige rohkem ladina tüüpe“²⁾. Hiljem mõjus ka Gezelius ise nende täiendamisele kaasa; olles heebrea ja kreeka keele professoriks, avaldas ta sel ajal laialdast kirjanduslikku tegevust, mille tõttu vajas ohtralt kreeka ja heebrea kirjatüüpe, kui neid seni oli tarvitatud; seda mitte ainult oma rohkearvuliste disputatsioonide trükkimiseks, vaid ka enda kirjustusel ilmuvate kreekakeelsete õpperaamatute ja sõnastikkude avaldamiseks. See asjaolu andis ülikooli konsistooriumile põhjust märtsis 1639. a. üles võtta kreeka ja heebrea tüüpide juurdemuretsemise küsimust. Tüübid hangitigi samal aastal kellegi Vincentius Fricke' poolt 20 riigitaarilise summa ulatuses.

Kuid vähe oli ainult uute tüüpide juurdehankimisest, sest ka juba olevad olid muutunud ajajooksul tarvitamiskõlbmatuks. 1649. a. pöörduski ülikool kirjaga kantsleri poole kulunud trükitüüpide ümbervalamise asjus, milline palve Kristiinale edasi saadeti³⁾. Selles paluti ametisse seada osav tüüpidevalaja ja lõikaja⁴⁾, kes Tartus oleva küllaldase trükikoja tüübmaterjali kohal ümber töötaks, ja tasu kuninga laekast saaks. See ülikooli soov jäeti aga rahuldamata ja paar aastat hiljem 16. jaa-

1) Prof. Elveringi ja Scheleniuse kiri Eestimaa kubernerile. ERkA.B — 116 [Lit. E].

2) J. Gezelius aruanne kuningale okt. 1688. a.: RRA Bibl.

3) Kirja koopia: Stjernman, *Collectio de universitate Dorpatensi*. UÜR. msc. U 21.

4) „*Typorum fusorem et sculptorem*“.

nuaril 1652. a. oli küsimus ülikooli konsistooriumi koosolekul uuesti päevakorral.

Kuid pikaldasema kasutamise järele kulusid mitte ainult metall-, vaid ka puusse lõigatud tüübid, mida vajati vinjettide, äärliistude, initsiaalide ja muude raamatuilustiste trükkimiseks. Sääraste liistude suurema kausta seisukohast osutus puu nende valmistamisel palju soodsamaks ja koguni vähem kulukaks materjaliks, kusjuures ei vajatud erilist valajat ja valamistöökoda. Ka ei kasutatud neid trükimisel nõnda tihti, nagu metalltähti, mille tõttu nad ei tarvitsenud olla rohkem vastupidavamast materjalist.

Neid puutüüpe omas XVII s. trükikoda, mil puulõik-illustratsioon palju tähtsamat osa etendas raamatukunstis, kaugelt suuremal määral kui hilisemate sajandite trükikojad. Ka Tartus polnud olukord teine, mis põhjustaski matemaatika professor Scheleniuse soovi nende ära kasutamiseks oma korda muuks otstarbeks, paludes trükikojast talle alluvale instituudile kulunud puutüüpe üle anda. Schelenius kavatses neist ümber töötada „matemaatika õpetuse selgituseks“ lihtsamaid geomeetrilisi kujundeid¹⁾. Tüübid anti küll matemaatika instituudile, kuid samal ajal jättis konsistoorium nad trükikoja inventuuri edasi, kuna kõik „mis siin leidub, on usaldatud kuningalt meile ja meie akadeemia hoole alla.“

1652. a. peale kuni trükikoja tegevuse lõpetamiseni ei muretsenud juurde enam ei metalltähti ega puutüüpe ja pole ime siis, et väga paljudes kastides, kuhu oli asetatud trükitähed, leiti ülikooli tegevuse katkestamise järele inventuuri koostamisel, „kulunud“ või koguni „väga kulunud“ tähti. Tähendatud inventuurnimestik, mis koostati alles peale trükikoja tegevuse lõpetamist, annab ainsa täpsema ülevaate esimese ülikooli-trükikojas leiduvatest trükitüüpidest.

Kui Tartu piiramise ajal venelaste poolt ülikool juuni keskel 1656. a. sõjahädaohu eest ajutiselt Tallinna üle viidi, jäi trükikoja sisseseade: tüübid, pressid ja muu inventaar, ka ülikooli raamatukogu ja arhiiv, lihtsalt sel põhjusel Tartu, et ülikooli kassa oli tühi ja raske oli odavahinnalisi voorimehi sel kitsal ajal saada. Trükikoda anti linna-komandant Lars Flemmingi poolt raamatutrükkija hoole alla, kuna raamatukogu ja arhiivi valduse omandas pastor Jemerling. Komandant tingis küll välja linna venelastele üleandmisel õiguse trükikoda veeteel Narva üle viia, kuid see ei teostunud siiski. Trükkija oli põhjuseks ette toonud, et tüübid olevat sisse pakkimata ja nende

1) „*Schemata, quae Mathematicis Praeceptis lucem adferunt*“. Rektori ringkiri 14. juun. 1651 T-PÜA. k. 2.

kastidesse asetamine võtvat palju aega. Kuigi see hiljemini sisse pakiti, jäi trükikoda ka edaspidiseks Tartu. Peatselt suri ka raamatutrükkija Vogel¹⁾. Vogeli surma järele sai Jaani kiriku pastor Jemerling ka trükikoja oma hoole alla, millega oli põhjendatud pärastise kindral-superintendent Joh. Gezeliuse teadaanne²⁾, et trükikoda hoiti vene võimude Tartus viibimisel Jaani kirikus. Kui lõpuks Tartu siiski Kärde rahulepingu põhjal 21. juun. 1661. a. Rootsi valduse alla jäi, viidi trükikoja sisseseade kui ka raamatukogu samal aastal tolleaegse akadeemia prokantsler Joh. Gezeliuse poolt Maarja kirikusse, kus ta altari lähedale ühe võlvi alla müüriti. Üleviimise ajal kaaluti kirjatüübid linna kaalukojas 22. aug. ja kogu nende raskuseks ühes 19 suure ja 17 väiksema kastiga ning 3 „sahtliga“ osutus 3564 naela³⁾. Selle tüüpide kaalu järele otsustades ei kuulunud Tartu ülikooli-trükikoda mitte kõige nõrgemate hulka ja koguni Riia linna raamatutrükijal Bessemesseril oli 1684. a. kirjatüüpe ainult 3231 hollandi naela⁴⁾.

Trükikoda asus Maarja kiriku ruumes kuni 1690. a. täiesti kasutamata ja ainult ühel juhul selle aja jooksul ähvardas kirjatüüpide Tartust äraviimise hädasoht. Nimelt peale selle kui 1664. a. Liivimaa kindral-superintendent Joh. Gezelius oli nimetatud Turu piiskopiks ja sealse ülikooli prokantsleriks, kavatses ta kohe peale Turgu jõudmist selle ülikooli „nõrka“ trükikoja sisseseadet kompleteerida Tartu ülikooli tüüpide ülevõtmise teel. Kuna tal oli väga hästi teada Tartu tüüpide rohkus ja mitmekesisus, toodi küsimus ülikooli konsistooriumi ette ja Gezelius lubas seda ülikooli soovi ka võimude juures toetada⁵⁾, kuid kõigi lubaduste peale vaatamata ei teostunud tema püüded selles asjas siiski, sest samal ajal oli palju elavamaks muutunud Tartu ülikooli uuesti-ellukutsumise küsimus nii Rootsi valitsuse kui ka kohalikkude võimude poolt⁶⁾.

Neid ülikooli uuendamise kavatsusi alati tegelikult küll juba 1665. a. kuid energilisemalt selle juurde asuti alles 1667. a. 18. septembri 1667. a. akadeemia ülesehitamise kavas⁷⁾ oli ülikooli koosseisu võetud ka raamatutrükkija ja raamatukõitja, kumbki 150 hõbetaalrilise palgaga aastas. Kuigi see palk võrreldes raamatutrükkija endise palgaga, 50 hõbetaalrit, arvestamata hõbetaalri väärtuse vahe-

1) Prof. G. Elveringi ja J. Scheleniuse dateerimata (ca. 1658) kiri Bengt Hornile, ERKkA. B-116. [Lit. E]; O. Liiv, lk. 144.

2) J. Gezeliuse aruanne kuningale okt. 1688. RRA Bibl.

3) Vid. koopia kaalumise ajal koostatud aktist. T-PÜA. k. 19.

4) Ar. Bucholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 364.

5) Acta Consistorii Academici Aboensis 26. apr. 1665.

6) Fr. W. Pipping II, lk. 712—714.

7) T-PÜA, k. 35.

pealset langemist, oli küllaldaselt kõrge, nähti ette 1688. a. kavas raamatutrükkijale koguni 200 hõbetaalrit aastas.

Ühenduses ülikooli ellukutsumisega oldi huvitatud ka peidetud ülikooli varandusest ja juba 1684. a. juunis palus kuningas kindralkubeneri saata talle nimestiku ülikooli raamatukogu ja trükikoja sisse-seade kohta. Sel põhjusel ülikooli rentmeister Erich Bengtson Rab saatiski 19. jaanuaril 1688. a. koopia professor Scheleniuse käes olnud trükitüüpide nimestikust kindralkubernerile¹⁾, kes selle 1689. a. vastavalt sellekohasele soovile kuningale ka edasi saatis. Nimestik oli koostatud mitte enne 1658. a., kui kirjatüübid veel sisse pakkimata olid, kuid väga võimalik, et 1661. a., kui trükikoda Maarja kirikusse viidi.

Lõpuks pikkade ettevalmistuse järele võis uus ülikool — Academia Gustavo-Carolina — tööle asuda ja 28. jaanuaril 1689 kinnitas kuningas uue ülikooli põhikirja, kuna 18. augustil 1690 oli akadeemia inauguratsioon s. o. pidulik avamine.

1) Rab'i kiri. BGGa. msc. 775. B—30. Trükitüüpide nimestik vt. lisa nr. 1.

II. Academia Gustavo-Carolina trükikoda Tartus ja Pärnus 1690—1709.

Juba enne uue ülikooli inauguratsiooni tekkis päevakorrale ülikoolile trükikoja soetamise küsimus ja kuningas arvas heaks selleks Tartusse üle viia Riias teotseva kindralsuperintendent Johann Fischeri trükikoja. Privileeg viimasele selle avamiseks oli antud juba 1675 a. Riia rae vastuseismise peale vaatamata, kes kartis uues trükikojas võistlejat juba varem teotsevale linnatrükikojale. Selle loa saamist võimaldas aga peamiselt asjaolu, et suuremal osal Baltimaade elanikest, eestlastel ja lätlastel puudus pea täielikult igasugune omakeelne, ka vaimulik kirjandus, millist pahet Fischer oma trükikojaga pidigi kõrvaldama¹⁾. Fischeri tegevust selles küsimuses vaatleme hiljem ühenduses eestikeelsete raamatute trükkimisloaga.

11. juulil 1690 pööras kindralkuberner Hastfer Fischeri poole teadaandega²⁾, et kuningas olevat talle ülesandeks teinud Tartusse üle viia kuninga teenistuses seisva Riia trükikoja, mis kuuluvat Fischerile, ja sel põhjusel paluvat Hastfer teda kui ülikooli prokantslerit selle kuninga soovi teostamisele asuda, eriti akadeemia läheneva inauguratsiooni tõttu. Mis teel toimuks trükikoja ülikoolile omandamine ja kas selle sisseseade eest tasutakse rahas või omandatakse see teisel teel, vastust sellele tulevat kuningalt ära oodata.

Augustis 1690 oli see küsimus veel lahendamata ja kuna vahepeal raamatutrükkija Johan Brendeken oli esitanud palve uue trükikoja avamisloa saamiseks, asuti selle arutlemisele juba esimesel ülikooli konsistooriumi koosolekul³⁾. Siin rõhutati üldiselt kõikide õppejõudude poolt trükikoja vajadust, kuid arvamised läksid lahku selles mõttes, kas ära kasutada selleks esimese ülikooli-trükikoja vana sisseseade või muretseda mõni teine, milleks võis ka Fischeri trükikoda olla. Brendekeni avansi-saamise soovi kohta arvas professor Dimberg seda kulude kokkuhoiu mõttes mitte lubada võivat ja leidis, et

1) F. Westling, lk. 42—43.

2) Hastferi kiri Fischerile. LRKka II.; äratrükk ajakirjas „Inland“ 1856, veerg 694.

3) TÜProt. 2. sept. 1690.

raamatutrükkija peaks trükikojale vajaliku sisseseade muretsema ülikooli poolt ettenähtud palga arvel. Professor Sjöberg vastuoksa pooldas aga avansi lubamist trükikojale käimapanevaks, et siis mingit takistust ei tekiks trükkimise algamiseks ja teiseks, et selle kaudu trükikoda kujuneks täielikult ülikooli omanduseks. Ka olevat Brendeken lubanud töötada sama tasualusel, mis olevat maksev ka Saksamaal. Professor Skragge ühines Sjöberg'iga ja avaldas nõusolekut 200 riigitaalri Brendekenile avansina väljamaksmiseks, kui Brendeken kautsjoni esitaks ja kohustise annaks trükikojale peatselt kohalemuretsemise ja kohe tööleasumise kohta. See nõudvat palju vähem kulusid, kui oma trükikojale sisseseadmine ülikooli poolt, mis oleks seotud mitmete sadade taalritega. Ka prof. Carlholm nõudis kautsjoni väljaantavate summade vastu ja peale selle veel lepingu sõlmimist raamatutrükkijaga säärase tingimuste alusel, mis kõige paremini kaitseksid akadeemia nõudeid.

Üldiselt aga ei pooldatud uue trükikojale ostmist ja rektor oma lõppkokkuvõttes toonitas, et kuna sel teel ülikool omandaks omale uue trükikojale minimaalsete kuludega, tulevat uueks raamatutrükkijaks nimetada Johan Brendeken kohustisega täiendada endise ülikooli trükikojale sisseseadet 200 riigitaalriga, et seega juba kahe kuu pärast võimaldada vajalikumate raamatute trükkimist. Sellest ülikooli poolt lubatud 200 riigitaalrist jätkus igatahes endise trükikojale ümberkorraldamiseks, silmas pidades, et väiksemate tolleaegsete trükikodade sisseseade hinnad ulatusid 300 riigitaalrini. Pärastine akadeemia raamatukaupleja, Riia raamatutrükkija Joh. Georg Nöller maksis 1685. a. küll trükikojale sisseseade eest 1700 riigitaalrit¹⁾.

Sama aasta 7. septembril sõlmitigi ülikooli ja Brendekeni vaheline leping²⁾, milles Brendeken kohustus esmajoones esimese ülikooli kulunud kirjatüpe ümber valama ja kahe kuu pärast trükkimisele asuma. Toetudes sellele lepingule, pöördus Brendeken ülikooli rentmeister Hakelmani poole palvega välja maksta 100 riigitaalrit käsiloleva trükikojale sisseseadmise arvel, mida talle ka ülikooli poolt lubati³⁾. See trükikojale täiendamine toimus Tallinnas, kus Brendeken juba varemini elutses, kuna tehniliste abinõude soetamine oli seal palju lahedam, ja eriti kuna teda toetas seal nõu ja jõuga tema vend, Tallinna linna gümnaasiumi raamatutrükkija Christoph Brendeken. Vend võttis enda peale ka vastutuse Johanile ülikooli poolt väljamakstud summa eest kuni arvetele esitamiseni saadud avansi õiglase ja otstarbekohase ärakasutamise kohta. 200 riigitaalrit maksti Johan Brendekenile välja

1) Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 161.

2) Joh. Brendekeni leping 7. sept. 1690. a. T-PÜA k. 29.

3) TÜProt. 8. okt. 1690.

18. novembril 1690¹⁾ ja samal päeval väljaantud tunnistuses²⁾ vastutab Christoph Brendeken kõige oma varaga selle eest.

Ainsad raamatutrükkijad Eesti alal XVII s. lõpul ja XVIII. s. alul, vennad Brendekenid, olid pärit Saksamaalt Hannoverist Goslari linnast, mis omal ajal kuulus hansa linnade hulka. Nende isa Caspar Brendeken Upenist, Goslari maakonnast, oli abielus Anna Masserguth'iga ja omandas Goslaris kodanikuõiguse 1649. a. pidades seal kingsepa ametit³⁾. Kahest vennast vanem oli Christoph, kes ristiti Caspari kolmandama lapsena 20. mail 1649⁴⁾, kuna Johan sündis 13. jaanuaril 1653 ja ristiti 16. jaanuaril⁵⁾. Kus vennad oma õpiaastad mööda saatsid ja milline oli nende edaspidine tegevusala ning tegevuskoht Eestisse jõudmiseni, selle kohta on andmed katkendlikud. Igatahes Christoph oli 1674. a. Stokholmis Henrik Keyseri trükikojas selliks, kust ta Tallinna tuligi ja seal 1677. a. sai järjekorras neljandamaks gümnaasiumi raamatutrükkijaks. Johan teotses enne Eestisse tulekut Hamburgis, kus ta oli maakleriks ja kaubitsejaks, nagu selgub ühest hilisemast kohtuprotsessist⁶⁾. Tartu ülikooli raamatutrükkijaks kutsuti ta kõige paremas elueas, olles üle 35 aasta vana. Väga võimalik, et Johan enne Tartusse jõudmist oli venna trükikojas Tallinnas selliks, sest et Tallinnas ei seadnud ta korda mitte ainult uue ülikooli trükikoja sisseade, vaid valmistas ka esimesed Academia Gustavo-Carolina trükitooted. Siinjuures peab ka tähendama, et Brendeken oma lepingut täitis ja täpselt kahe kuu pärast trükitegevust algas. 8. novembril 1690. oligi tal juba esimene patent 400 eksemplaris trükitud⁷⁾, mille eest ta trükitasu sai 10 vasktaalrit ja peale selle ühe riisi trükiks kasutatud paberi eest 15 vasktaalrit⁸⁾. Milline see teise ülikooli esimene trükiteos oli, on raske selgitada, kuid järgmine programm 300 eksemplaris, mille eest Brendekenile tasu välja maksti 15. detsembril ja

1) Vid. koopia arvest 18. nov. 1690. TÜR. msc. 551.

2) Chr. Brendekeni vastutus 18. nov. 1690 T-PÜA. k. 29.

3) Goslari kodanikkude raamat 1648—1699. GLA.

4) Christofforus. Goslari Frankenbergeri-nimelise pihtkonna sünniregister 1649, nr. 20.

5) Goslari Markt-nimelise pihtkonna kirikuraamatu sünniregister 1653, nr. 2.

6) „in Hamburg ein Mäckler gewesen.“ Protsess Johan Brendekeni ja Tallinna velskeri ja habemeajaja Johann Christoph Stürke' (Stierke') vahel. Tallinna linnusekohtu akt 1694. a. ERKkA.

7) W. Stieda, Buchgewerbe in Dorpat, lk. 168, mainib Straethoviuse teose *Oratio de studiis academicis* Tartu trükisena juba 1689. a., mis aga ülaloodud asjaoludel tõele ei vasta. Ka siin toetub Stieda Gadebuschi, Livländische Bibliothek III, lk. 232, andmeile, mis aga ebatäpsed. Kahjuks ei õnnestunud mul ühtki eksemplari nimetatud teosest näha, selle tõttu on ka raske öelda, kus eksitus peitub. Kas ehk trükiti see teos Riias, kui aga siiski Tartus, siis igatahes mitte enne 1690. a.

8) Vid. koopia arvest 1690. a. TÜR. msc. 551.

mis Tallinnast Tartu toodi 18. detsembril, oli professor Sjöbergi poolt akadeemias kuninga sünnipäeva puhul peetud aktuse kõne. Kahe trükitootega piirduski Brendekeni tegevus Tallinnas. Samal ajal tekkisid ka kavatsused Tartu kolimiseks ja novembris pöördus ülikooli konsistoorium Tallinna võimude poole, et need võimaldaksid Brendekenile prii küüdi akadeemiale kuuluva trükikoja ületoomiseks¹⁾. Kolimine teostus vähe hiljemini ja igatahes detsembri teisel poolel 1690. a. on Brendeken ühes trükikojaga juba Tartu kohale jõudnud, kuhu ta jäi kuni ülikooli Pärnu kolimiseni. 16. detsembril maksti ka üüriraha trükikoja esimese korteri eest.

Kindlat palka sai Brendeken ülikoolilt samas suuruses kui Vogel esimeselt ülikoolilt, s. o. 50 hõbetaalrit aastas, milline summa aga loomulikult ei rahuldanud teda ja 1695. a. ta paluski palga kõrgendamist²⁾, kuna tegevus ei pakkunud suuremaid sissetulekuid kui esimese ülikooli ajal ja trükitoodang osutus veelgi nõrgemaks kui varem. Selles palves andis Brendeken oma seisukorra kirjeldamisega läbilõike tolleaegsete raamatutrükkijate üldolukorrast ja seletas, et vahetevahel koguni terve veerand aasta jooksul polevat tal mingit tööd ning tegevust ja sellid, kellele ta olevat kohustatud niikuinii toitu ja jooki muretsema, sel ajal „löövat aga aega surnuks“³⁾. Üliõpilased oma tööpakkumisega külastavat teda harva ja nii ta olevat olnud sunnitud oma väikese palga juures kõik oma vara ära kulutama. Ta paluvat oma palka kõrgendada, et mitte ära ei sureks⁴⁾. Konsistoorium otsiski abinõusid trükikoja toodangu ja seega ka Brendekeni sissetuleku suurendamiseks. Sel põhjusel peeti vajalikuks Brendekenile eestikeelsete raamatute trükkimiseks privileegi muretseda, kuid palga kõrgendamist ei käsitletud koosolekul üldse ja selleks jäi ka edaspidi 50 hõbetaalrit aastas. Kuid igakord ei saanud ülikooli liikmed sedagi palka õigel ajal kätte ja selle tõttu palus Brendeken 1701. a. jaanuaris ühiselt ülikooli pedelli ja tantsuõpetaja Philippe Bazoncourt'iga ülikoolilt eelmise aasta palga väljamaksmist⁵⁾, kuna puuduse tõttu olevat nende vara osalt müüdud, osalt panditud. Kuid sel juhul tuleb küll arvestada segaseid aegu, kus suurem osa Pärnu akadeemia õppejõude oli mujale valgunud ja õppetegevus lonkas. Brendeken oli aga kohale jäänud, nagu käesoleva kirja järele võib oletada.

Arvestades seda Brendekeni kehva olukorda, pole ime, kui tal palgalist selligi ei olnud. Võrdluseks võiks tähendada, et Riia raa-

1) TÜProt. 19. nov. 1690.

2) Brendekeni palve ülikooli konsistooriumile 30. nov. 1695. T-PÜA. k. 30.

3) „spazieren gehen müssen.“ ibid.

4) „crepiren dürfte“. ibid.

5) Kiri 4. jaan. 1701. RiLR. Personalial. Brendeken.

matutrukikijal Nölleril oli 1700. a. 6 selli, kelledest ta küll 3 samal aastal lahti laskis¹⁾). Kui 1694. a. Brendeken mitmekordse reisu puhul Tallinna kohtusse sellega ülikooli rahulolematust ära teenis, et ta trükikoja seks ajaks oma pead oli jätnud, ja kui ülikool nõudis temalt sarnastel kordadel enda asetamist selliga, lubas Brendeken seda täita. Ka neil puhkudel ei vajanud ta siiski palgalist selli ja teda aetas poeg Johan Peter, kes peale õpipoiste oli 7 aasta jooksul tema ainsaks abiliseks Tartus, ja kellega tal hiljemini Pärnus protsess tekkis.

Nimelt oli Johan Brendeken kaks korda abielus ja esimese naise surma järele 1697. a. abiellus ta samal aastal teistkordselt. Esimesest abielust lapsed, poeg Johan Peter ja tütar, kes oli abielus ülikooli vehklemisõpetaja Pierre de Maret'ga, nõudsid Brendekeni varandusest ühevõrdse osa võõrasemaga. Väimees de Maret soovis peale selle veel tagasi Brendekenile antud laenu, kuna poeg nõudis töötasu aja eest, mis ta sellina isa trükikojas oli töötanud. Ta ei olevat kogu aja jooksul isalt rohkem raha saanud, kui ainult 6 riigitaalrit Lüübeki sõiduks, ja koguni riided olevat ta pidanud endale ise muretsema. Peale selle olevat ta Tallinnas viibides trükikoja jaoks omal kulul valanud 2 tähestikku „ladina“ ja „saksa“ trükitüüpe ning puust välja lõiganud suure kogu tähti. Nende tüüpide kui ka selli palga arvel, mis tal seni olevat saamata jäänud, nõudvat ta isa poolt muretsetud trükitüüpidest ühe osa endale.

Nii töötaski Brendeken kuni 1699. a. ilma sellita, kui aga ülikooli Pärnu kolimise küsimus päevakorrale tekkis, tuli Brendekenil vajadus ka selli palkamiseks, kes pidi järelvalvet teostama trükikoja sisseseade suvel hobustega Pärnu transporteerimisel ja sinna päralejõudmisel selle kohale asetamisel abiks olema, mis mitu nädalat pidi kestma. Küll määras konsistoorium 18. jaanuaril 1699 kantsleri teadaande põhjal raamatutrukikijale kolimisrahaks 20 riigitaalrit ja professoreile samaks otstarbeks 50–60 riigitaalrit, kuid nähtavasti neid summasid ei saadud ja Brendeken palus ülikooli²⁾, et ta trükikoja selli ametisse võtmise vajadust kantslerile ette kannaks, mida ka tehti³⁾).

Kuningas aga omas vastuses teatas selle peale, et kui ülikoolil endal ei peaks leiduma vabu summasid trükikoja ja raamatukogu üleviimiseks, siis muretsegu kindralkuberner neid muist allikaist⁴⁾). Iga tahes Brendeken sel korral mingit toetust ei saanud, kuid kutsus siiski selli endale Hamburgist välja, kes mais 1699 ka kohale jõudis ja peale

1) Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 163.

2) Brendekeni kiri ülik. konsistooriumile 6. mail 1699. T-PÜA. k. 30.

3) Ülikooli kiri kindralkubernerile 14. mail 1699. ibid. k. 15.

4) Kuninga kiri Dahlbergile 24. mail 1699. Vid. koopia. ibid. k. 21.

ülalpidamise sai 1 riigitaalri nädalas palka. Ta oli abiks trükikoja sissepakkimisel ja ülekolimisel, mille ettevalmistustöödega alati juba mais ja milleks muretseti 15 pakkkasti, naelu ja terve riis kontsept-paberit. Kuid lõplik sissepakkimine teostus alles juuli kuus, kuna veel samal kuul ilmus viimane Tartu trükis — professor Dau kõne *De migratione litterarum*. Trükikoja kui ka raamatukogu sissepakkimist toimetas sõdur Johan Noth (Noot?) ja ülekolimine toimus juuli lõpul ja augusti alul. Trükikoja ja raamatukogu kui ka akadeemia muu varanduse Pärnu veoks üüriti 31 paari hobuseid 306 hõbetaalri eest¹⁾. Iga hobuse paari tasuks oli linna poolt koostatud taksis ette nähtud 4^{1/2} riigitaalrit ja nende voorimeeste hankimiseks sai linnateenija rektorilt 3 karoliini.

Ülikooli Pärnu kolimisega algasid rahutud ajad, mis tunduvat halvasid ka tema tegevust. 1700. a. alul lahtipuhkenud Põhjasõda hoidis pingul ka akadeemia liikmete meeli, mille tagajärjel mõned õppejõud juba augusti kuul Pärnust põgenesid²⁾. Selle kõigega ühenduses osutus rootsi ülikooli Pärnu ajastu tegevus vähe tagajärjerikkaks, kuna riigivalitsuse peatahelepanu oli juhitud sõjale ja huvi kultuurilise asutise — ülikooli vastu nihkus täiesti tagaplaanile. Ülikooli üldine kiratsev tegevus ei soodustanud ka trükikoja tegevuse arendamist Pärnus samas ulatuses nagu Tartus ja trükitooted ei kahanenud mitte ainult arvult, vaid ka nende sisu piirdus ainult kiidukõnedega; sellekohaselt kujunes ka nende kaust.

Rahutute olude sunnil tundis ülikool suuremat muret raamatukogu, arhiivi ja ka trükikoja saatuse pärast ja märtsis 1700 arutati seda küsimust mitmekülgselt, kuid ei tehtud siiski mingit kindlat otsust. Arvati, et raamatukogu ühes trükikojaga tuleks viia ajutiselt Stokholmi või mõnda teise kindlamasse kohta³⁾. Hädaohu möödumisel jäeti küll kohale trükikoda ja raamatukogu ja viimane, mis vahepeal oli keldrisse asetatud, pakiti koguni uuesti välja, kuid täielikku rahu siiski ei saabunud.

Johan Brendeken ja ta poeg Johan Peter teotsesid raamatutrükijana Pärnus 1709. aastani ning nad võeti vastu ka Pärnu kodanikudeks, esimene 25. oktoobril 1704. a.⁴⁾ ja teine 24. jaanuaril 1703⁵⁾. 1703. a. said nad ka suure gildi vendadeks.

Kuigi raamatutrükija raske olukord ei võinud paraneda ka Pärnus, siis ei takistanud see siiski Brendekeni endale uut maja ehitamast.

1) Arve 8. aug. 1699. TÜR. msc. 551.

2) A. R. Cederberg. Jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost II, passim.

3) TÜProt. 25. märts. 1700; ka A. R. Cederberg, *ibid.*, lk. 17—18.

4) Pärnu kodanikuraamat, lk. 89. PrnLA, vrđl. ka G. Koch.

5) *ibid.*, lk. 85. Mõlemad Brendekene nimetatakse siin *Hamburgensis*.

Juba varem oli ta pöördunud rae poole maja platsi asjus ja 21. augustil 1706 palus ta uuesti maja jaoks platsi surnud linnakomandant Schwengelni poolt kaevata lastud linnakraavi vastu, kroonu sepikoja lähedusse. Kuna sinna ei olnud võimalik nõrga aluspinna tõttu kivi-maja ehitada, lubas Brendeken täiesti kasustamata platsile ehitada puumaja hea korstna ja kõva alusega, mis ei tegevat häbi teistele linnas asuvaile puumajadele, kui talle ainult plats lubataks maahinnuse tasu eest. Raad pooldaski Brendekeni palvet, kuid soovitud platsi asemel määrati talle teine „rootsi aia juures, kingsepp Wolter'i maja kõrval“¹⁾ Kas nüüd Brendeken maja ehitamist algas kohe peale platsi omandamist, on küsitav, kuid see pidi toimuma igatahes enne 1710. aastat, mil ta juba oma majas elas.

21. augustil 1710. a. langes Pärnu vene vägede kätte; ülikooli tegevus katkestus aga juba enne linna piiramist ja õppejõud lahkusid Rootsi 1709. a. lõpul ja 1710. a. alul, kaasavõttes raamatukogu ja trükikoja.

Ülekolimise ettevalmistustega alati juba varemini, mida põhjustas kantsleri kiri 17. septembrist 1709. a., millekohaselt konsistoorium oma 2. oktoobri koosolekul otsustas raamatukogu ja muu ülikooli varanduse sisse pakkida. Küll ei mainita selles ega hilisemais koosolekute protokollides — viimane protokollitud Pärnu ülikooli konsistooriumi koosolek oli 22. novembril 1709. a. — kuski otsekohe ülikooli-trükikoja sissepakkimist, kuid see toimus nähtavasti mitte enne novembri kuu lõppu, kuna sel ajal või detsembri alul ilmus veel viimane Pärnu trükis XVIII sajandil — kutse rektoraadi pidulikule ülesandmisele. Raamatukoguga pidi Stokholmi kaasa sõitma rektor C. Schultén ja arvatavasti viidigi trükikoda ühes raamatukoguga detsembri kuul, kui mitte hiljem 1710. a., sinna üle. Kirjutaja Beckius sai küll alles 1710. a. septembris trükikoja üleviimise arvel 5 hõbetaalrit 31 ööri²⁾.

1726. aastani asus Pärnu ülikooli trükikoda veel Stokholmis täiesti kasustamatult ja kui peale Põhjasõja Turu ülikooli trükikoda uuesti tööle asus, tunti seal suurt puudust trükitähtedest. Sel põhjusel ülikooli kantsler Arvid Horn kavatseski Pärnu ülikooli trükikoja sisse-seade sinna üle viia, milleks ka kuningalt vastav luba saadi. Selle järele paluti suvevaheajal Stokholmis viibivaid professoreid Scarin'i ja Hasselblom'i, et nad inventeeriksid kallihinnalise annetise ja saadaksid edasi Turgu. Kastid tüüpidega toodi piiskop Witte' laevaga Parainen'i kihelkonda Turu lähedusse, kust nad oktoobris Turgu üle viidi. Selle Parainenist üleviimise eest maksti 6 hõbetaalrit³⁾. Päralejõudmisel

1) Pärnu rae protokoll 31. aug. 1706. PrnLA.

2) Kgl. Academiens i Pernou Räkningar 1710. TÜR. msc. 551.

3) A. Malin, lk. 13.

kavatseti neile inventuuri teha, kuid tüübid olid kastides niivõrd segamini aetud, et seda teostada ei suudetud, ja järgmiseks ülesandeks selle järele osutus kulunud tüüpide uute vastu ümbervahetamine¹⁾, kuna Pärnu ülikool ei olnud viimasel aastal uusi tüüpe juurde muretsenud. Nõnda jõudis Tartu-Pärnu ülikooli-trükikoda kord ikkagi Turgu, millist plaani oli haudunud juba varemini, 1660. aastail Gezelius.

Pärnu ülikooli-trükikoda lõpetas oma tegevuse Stokholmi ülekolimisega. Selle järele jäi Brendeken küll Pärnu, kuid täiesti ilma iga-suguse trükikoja sisseseadeta, mis sundis teda oma tegevust trükkimise alal katkestama. Sellepärast palus ta 1710. a. jaanuaris²⁾ ennast kodanikumaksudest vabastada või lubada Pärnu kodanikuseisusest välja astuda, kuna talle enam ülikooli poolt mingisugust palka ei makstavat ja muud allikad elu ülalpidamiseks puuduvat. Raad otsustas teda kodanikuseisusest lahkunuks lugeda, kuid enne pidi ta omad endised võlad ära õiendama. Peale selle ei elanudki ta enam kaua ja suri 60 aastase mehana Pärnu piiramise ajal, s.t. enne augusti lõppu 1710.

Selgitanud Brendekeni isikut ühenduses Tartu-Pärnu trükikoja saatusega, jälgime alamal nüüd tema trükitoodangut aastaist 1690—1709, kus kohe silma paistab, et esimese ülikooli trükikoda avaldas palju laiaulatuslikumat ja mitmekesisemat tegevust kui Brendeken. Kui esimese ülikooli ajal 25 aasta jooksul 717 teost ilmus, avaldas teise ülikooli trükikoda umbes sama aja ulatusel ainult 246 trükitoodet. Seega oleks rootsiaegsete ülikoolide üldtoodanguks 963 teost, milline arv aga osutub veel ebatäielikuks ja järgnevad uurimused võivad siia lisandusi tuua, mis võimaldaks tervet trükitoodangut Tartus ja Pärnus 1632—1709. a. 1000—1100 raamatuga arvestada. Kuid võrreldes omavahel teise ülikooli eriajastuid Tartus ja Pärnus trükitoodangu seisukohalt, osutub tegevus Tartus siiski 147 trükisega produktiivsemaks kui sama kestvusega Pärnu oma, kus ilmus ainult 99 teost. Kõige suurem ilmunud raamatute arv oli 1693. a. 24 ja 1699. a. 22 teost.

Kui suures eksemplaride arvus ilmusid Tartu ja Tartu-Pärnu ülikooli trükised, on raske täpsalt kindlaks määrata. Küll on aga kindel, et programme ja kutseid trükiti keskmiselt 200—250 eksemplari, sama palju ka väitekirju ja kõnesid, patente koguni 400 eksemplaris. Võib oletada, et sellest normist polnud suuri lahkuminekuid ka teiste väljaannete trükkimisel. Tartu linna kodanikuvannet trükiti 1695. a. 115 eksemplari, mille eest Brendekenile 1 riigitaalr maksti³⁾.

1) Fr. W. Pipping III, lk. 767—768.

2) Kiri Pärnu raele 28. jaan. 1710. PrnLA.

3) Tartu linnaarved 1694—5, nr. 317. TrtLA. B—18.

Ka teise ülikooli Tartu ajastu toodangu moodustasid ikka veel peamiselt disputatsioonid, millede arv aga aasta-aastalt vähenes, nende kõrval pidukõned ja programmid, nii et kõik need trükitooted olid tihedalt seotud ülikooli ja selle õppetegevusega. Eratõid oli trüki-kojal aga hoopis vähe, mida kinnitab ka ülikooli kiri kantslerile 1693. a., et Brendekenil peale „kõnede ja disputatsioonide“ trükki-mise pole palgalisaks mingit kõrvalteenistust.

Neist mitte ülikooli koosseisu kuulunud isikute tõist kõidab esma-joones tähelepanu oma sisu poolest Tallinna arsti Tobias Enizel'i arsti-teaduslik teos *Apologie*¹⁾ 1693. a., selle kõrval Tartu linnakooli rektori Martin Bertleff'i *Conciones*²⁾ 1695. a. ja Jaani kiriku kooli rektori Daniel Eberhard'i *DORPATUM / IN LIVONIA / LITERATUM, / ANNO / M.DC.XCVIII. / EXHIBITUM*, mis pidi pakkuma, nagu selle eessõnast selgub, perioodiliselt ilmuva ülevaate teaduse ja kirjanduse alal Tartus teotsevate isikute kohta *Nova Literaria Maris Balthici et Septentrionis* eeskujul. Sel põhjusel järgmisel 1699. aastal Eberhard, siis juba professorina, tahtiski selle avaldamist jätkata, kuid ülikooli valitsus ei tunnistanud seda teost kuigi väärtuslikuks ja vajalikuks ega andnud selleks trükiluba, mille tõttu see bibliograafiliselt tähtis teos katkestas oma ilmumise. Nende kõrval omavad tähtsuse ülikooli professorite paar teaduslikku tööd. Gabr. Siöbergh'i *Metaphysica Con-tracta*³⁾ 1692. a. ja Michael Dau' *ATHEIST*⁴⁾ 1699. a., millistest vii-manee kuulub 8 Tartus trükitud saksakeelse teoste hulka. Nende pea-miselt ladinakeelsete ja väheste saksakeelsete raamatute kõrval ilmus

33) *Apologie / oder / Verthädi/gungschrift / / gegen alle die Zenigen / / so sich schon längst und noch / biß Dato unterstanden, den Leuten ein/zubilden / / daß ich mit gefährlichen Chymischen Medicamenten curire, auch / die ... fälschlich spar-girt / ...* Eksemplar RiLR, arstiteaduse osakond.

34) *M. MARTINI BERTLEFFII / SOLENNES & CIVILES / CONCIONES. / Stylo Curtiano adornatæ, / quibus / Primo Rectoratûs / anno horis subcivis supe/riores Regii, quod Dorpati / est, Lycei Alumnos ad Latini sermonis elegantiam, / & facundiæ studium / incitavit.* Eksemplarid TÜR ja ÕESR.

35) *METAPHYSICA / CONTRACTA. / In qua / Utiliores definitiones, divi-siones / ac distinctiones / Ex / Fontibus Arist. adcuratorumque / hujus temporis Metaphysicorum / scriptis ... In / Usum ... harum aman/tium in Regia Academia Dorpatensi.* Eksemplar TÜR.

36) *Der närrische und elende / ATHEIST / Oder / Der also genannten grossen Religion / Jämmerliche Beschaffenheit / / Aus dem Licht der Natur kurtzlich / vor-gestellt / von / Michael Dau / P. P. / Zu Ende sind beygefüget (1) der Be/weiß aus D. Georgii Calixti / Schrifften / ... (2) aus Hug: Grotii Bü/chern von der Wahrheit der Christlichen / Religion ...* Eksemplar TÜR.

veel 4 rootsikeelset: kaks kõnet, anonüümne *Agesilaus*¹⁾ arvatavasti 1696. a. ja Sveno Tiliander'i *Compendiosa Semita*²⁾ 1691. a. Viimane neist on Tartu ülikoolide rootsi trükiste hulgas huvitavaim, kuna oli oma sisu kui ka keele poolest määratud laiale üldsusele. Peale selle seisab see saksakeelne õpiraamat rootslaste jaoks erandina terves ülikooli toodangus ka selle tõttu, et ta tiitelleht impressumi järele kannab märkust: „och finnes hooß honom till fiöps“ — on müügil tema [Brendekeni] juures.

Viimane märkus võimaldab oletada, 1) et Brendeken nagu eelmisedki Tartu raamatutrükijad kauples raamatutega, kuigi küll ainult oma trükitoodetega ja 2) et Brendeken oli tähendatud teose kirjastajaks, kuigi tema kirjastuslikust tegevusest hiljem enam midagi kuulda pole. Nimelt ilmus „*Semita*“ Brendekeni trükitegevuse algaastais, kui tal näis veel olevat küllaldast julgust ja energiat kuluka ettevõttega sidumiseks, kuna eriti see teos omandas aktuaalse tähtsuse Baltimail, kus saksakeele oskamine osutus rootslastele hädavajalikuks. Teosel oligi üldse suur menu. Enne Tartu väljaannet oli sellest ilmunud mitu ja palju hiljem, veel XVIII sajandi keskel oli ta saksakeele õpiraamatuks Rootsi koolides. Millal esimene trükk ilmus, pole täpselt teada, kuid 1667.—1672. a. vahel, kui Tiliander oli Bremeni ja Verdeni kindralkubernerite kojajutlustajaks³⁾. Selleks võis olla Stades (Hannoveris) 1670. a. või Hamburgis ilmunud trükk. 1672. a. ilmus trükk juba Rootsis Westerås'is ja hiljem Tartus kui ka Stokholmis, mõlemad samal aastal, 1691. Igatahes Brendeken mingit luba teose uueks trükiks autorilt ei omanud, vaid trükkis selle lihtsalt järele. Kuid selle peale vaatamata ei levinenud nähtavasti raamat soovitud ulatuses ja Brendeken kaotas sellega igasuguse huvi kirjastamise vastu. Nõnda piirdus Brendekeni kirjastuslik tegevus, nagu Vogelilgi, ainult ühe teose avaldamisega.

1) *AGESILAUS / De / Spartaners Konung / Med siijne sex wiijfe swar på åth/stilliges til honom stälte / frågor / Hans Kongl. Höghet / Sveriges arff RÅD / til måhltroo / rijmwijs författat forteligen. /* Eksemplar TÜR.

2) *Compendiosa nuper adinventa / SEMITA, / TRANSMITTENS / ... Dhet år / En rätt och nyligen upfunnen / Geenstijg / Wijsandes huru man behändigst kan Ge/nera i Tyfstan fatta / jämtvel alla nödige / Regler / som en Stenst hafwer at achta / den Tyfstan låra wil. Såsom och det / förnåmbsta en Tyft i Swensta / Språfets lårande nödigt / hafwer. Upsöft och upfatt aff / Sten Tiliander Ingemars-Son / Dorpt / tryckt aff Johan Brendeken / Kongl: Acad: Booktr: 1691. och finnes / hooß honom till fiöps. /* Eksemplar TÜR.

3) Tilianderi elulooliste andmete eest võlgnen tänu hra Dr. O. Wieselgren'ile Stokholmis. Tiliander sündis 1637. a. ja peale selle, kui ta oli Henrik Horni juures kuus aastat jutlustajaks, sai ta 1677. a. pastoriks Pjetterydi's Växjö stiftis Rootsis, kus elas kuni oma surmani 1710. a. (Virdestam, Växjö stifts herdaminne. 1929). Nõnda ei olnud tal Tartu akadeemiaga mingeid kokkupuuteid.

Ka teise ülikooli trükiste kaustana püsis ikka veel väike kvart, mille kõrval leidub kümme-kond disputatsiooni ka oktaavis. Mahukam selleaegne disputatsioon on üliõpilase ja ülikooli-raamatukogu amanuensise Gillius Dreylich'i oma.

Brendekeni Pärnu trükised erinevad Tartu omadest juba tunduvalt ja väitekirjade arv, mis varem oli moodustanud kandvama osa trükitoodangust, kuivas ühenduses ülikooli üldise kiratsemisega kokku; 99 teose hulgas leidub ainult 18 disputatsiooni, neistki 5 ilmunud Brendekeni esimesel Pärnu tegevuse poolaastal 1699, siin hulgas ka suurim — prof. Olaus Mobergi oma. Ülejäänud osa trükistest moodustavad mõne leheküljelised brošüürid, programmid ja kiidukõned Rootsi võitude puhul. Seda ajastut iseloomustab saksakeelsete teoste arvu kasvamine kuni 20-ni, võrreldes endisega, kuna need plakaadid, kõned ja õnnesoovid olid rohkem üldsusele määratud trükised, kaotades seega ikka enam oma akadeemilise laadi. Pärnu maakohtu sekretäri Rummeli laulatuse puhul 1703. a. ilmus üksi 5 saksakeelset teost. Saksakeelsete teoste kõrval ei esine ühtki rootsikeelset teost.

Selles arvuliselt, sisult kui ka välimuselt kahvatus Pärnu trükitoodangus esineb meteorina rektor Sveno Caméen'i väljaandel ilmunud *Actus Inauguralis*.¹⁾ mis osutub rootsiaegse ülikooli trükikodade kaunimaks teoseks. See ilmus 200 eksemplaris, nagu raamatutrükija töötasu arvete järele võib oletada, kuid seejuures ilma trükiaasta nime-tamiseta. Kuna selles kirjeldatakse Pärnu ülikooli pidulikku avamist 28. augustil 1699. a., on selle ilmumisaastaks peetud seni 1699²⁾ ja 1701³⁾, kuid tegelikult trükiti ta siiski palju hiljem, igatahes ei val-minud ta mitte enne 1706. a., kuigi trükkimisega alati küll juba 1701. a., kui mitte varem.

Juba septembris 1701 saatis kantsler Erik Dahlberg ülikoolile⁴⁾ 50 eksemplari Stokholmis valmistatud frontispiissi *Actuse* jaoks, kuna üle-jäänud eksemplare oli korraga posti kaudu võimata saata, pidid need hiljem järgnema. Raamat oli aga sel ajal juba trükis ja pidi viivitamatult ka päevavalgust nägema, nagu kantsler seda omas kirjas väljendas, kuid mitmesugused asjaolud takistasid siiski selle lõplikku ilmumist.

Tiitli eellehe ehk frontispiisi moodustas vasklõikes joonistis (vt. pilt II), mis jäi ainsamaks gravüüri esindajaks rootsiaegse Tartu ja Pärnu trükitoodangus sel ajastul, mil mujal gravüür puulõike raamatu-

1) *Actuse* tiitel vt. pilt III. Eksemplare leidub UÜR. Palmsk. 481 ja UÜR. Rar. 10: 294.

2) Recke-Napiersky I, lk. 319.

3) Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 181.

4) Dahlbergi kiri 9. sept. 1701. T-PÜA. k. 22.

Pilt II. Gustavo-Carolina „Actus Inauguralis'e“ 1699. a. frontispiiss.

ACTUS INAUGURALIS
ACADEMIÆ
GUSTAVO-CAROLINÆ
AUSPICIIS
AUGUSTISSIMI MONARCHÆ
CAROLI XII.

SVECORUM, GOTHORUM VAN.
DALORUMq; REGIS, MAGNI PRINCIPIS
FINNONIÆ, DUCIS SCANIÆ, ESTONIÆ,
LIVONIÆ, CARELIÆ, BREMIÆ, VERDIÆ,
STETINI POMERANIÆ, CASSUBIÆ &
VANDALIÆ; PRINCIPIS RUGIÆ, DOMINI
INGRIÆ & WISMARIÆ, NEC NON CO-
MITIS PALATINI RHENI IN BAVA-
RIA, JULIACI CLIVIÆ & MON-
TII DUCIS.

DORPATO PERNAVIAM
TRANSLATÆ.

EXCUD. JOHANNES BRENDEN,
REG. ACAD. TYPOGRAPHUS.

illustratsioonist täielikult välja tõrjus. Üldiselt aga etendas Brendekeni trükistes, oma iseloomult akadeemilistes väljaannetes, illustratiivne külg juba kõrvalist osa, kuigi siin esineb koguni uusi vinjette, mida Beckeril ja Vogelil ei leidu. Kuid need vinjetid olid veel puulõiked, mitte aga vaskuurendid.

Loomulikult ei leidunud tol ajal Pärnus gravööre ja kõnesolev gravüür lõigati vaske Stokholmis gravööri Johan van den Aveelen'i poolt, kes 1698. a. Hollandist Stokholmi oli kutsutud Dahlberg'i *Suecia Antiqua et Hodierna* illustreerimiseks,¹⁾ kuna joonistise *Actuse* frontispiisi jaoks valmistas nähtavasti kantsler Dahlberg²⁾ ise.

Teos oligi juba valmis trükitud, koguni 2 eksemplari raamatu-köitja poolt poogitud ja ülikool pööras kantsleri poole ka ülejäänud eksemplaride laialisaatmise asjas, kuid siin tekkis takistus professor Eberhard'i inauguratsiooni puhul peetud Pärnus jutlusega. Selle käsi-kirja ei saadud aga kätte, kuna Eberhard oli vahepeal Riiga kolinud, kus ta koha sai. Küsitigi kantslerilt järele³⁾, kas on mõtet selle käsi-kirja päralejõudmist oodata, mille peale see vastas, et jutlus tuleb siiski ära trükkida ja *Actus Inauguralis*'ega ühte köita⁴⁾. Tartu kooli rektor Arvid Moller'i palvele lubada *Actuse*'le juurde lisada tema poolt koostatud õnnesoov ülikoolile selle ülekolimise puhul andis ülikooli konsistoorium aga eitava vastuse⁵⁾. Kantsleri soovi kohaselt astus siis professor Dau konsistooriumi ülesandel Eberhardiga kirjavahetusse ja kui lõppeks, vist alles 1703. a. alul *Introductions Predigt* saabus, võttis tolelaegne rektor Folcher selle trükitud poognad enda kätte läbi-vaatamiseks, mida ta aga 3 aastat käes pidas. Vahepeal oli aga Brendeken juba 29½ poognat valmis trükkunud ja sai töötasuks 36 riigitaalrit 56 valget, ehk s. o. iga poogna pealt 1 riigitaalri 16 valget kätte 25. märtsil 1704. a.⁶⁾ Paberit *Actuse* trükkimiseks osteti 1703. a. 10 riisi 22 riigitaalri 32 valge eest ja hiljem 2 riisi 6 riigitaalri ning 2 riisi 4 riigitaalri 56 valge eest. Veel hiljemgi palus Brendeken konsistooriumilt selle trükkimise toetuseks 10 riigitaalrit ja lubas üldarve esitada teose lõpliku ilmunuse järele,⁷⁾ mis aga ei olnud teostunud

1) Ka Aveele; surnud 18. mail 1727 Stokholmis. *Suecia Antiqua et Hodierna* jaoks graveeris ta 144 lehte.

2) Erik Dahlberg sünd. 1625, surn. 1703, oli Liivimaa kindralkuberneriks ja ülikooli kantsleriks 1696–1702. Olles sõjaväe inseneriks ja arhitektiks, kuulus ta tolelaegsete parimate joonistajate hulka Põhjamail ja varustas joonististega *Suecia Antiqua et Hodierna*.

3) Ülikooli kiri 11. veebr. 1702. LRKka. X.

4) TÜProt. 13. märts 1702.

5) ibid. 5. veebr. 1702.

6) T-PÜ arved 1704. fol. 83. TÜR. msc. 551.

7) Palve ülikoolile 14. veebr. 1705. T-PÜA. k. 32.

isegi veel 1708. a. Takistuseks oli prof. Eberhardi eitav vastus, mis põhjusel otsustati temale veel kord kirjutada. Veel 1709. a. aprillis lubati Brendekenile *Actuse* trükkimiseks 5 riigitaalrit.

Prof. Eberhardi jutlus, millega niipalju tüli oli olnud, jäigi nähtavasti trükkimata, mida tõendavad ka seni säilinud *Actus Inauguralis*'e eksemplarid. Neis leidub küll kantsleri kõne, rektor Caméen'i vastus sellele ja veel professor G. Skragge' ning Daniel Sarcovius'e kõned 164 leheküljel, kuid Eberhardi jutlus puudub.

Trükitehniliselt jätab *Actus* aga väga rõõmustava mulje ja seda võib võrreldes Brendekeni muu toodanguga pidada tema suursaavutiseks.

Rõhutanud seni vahetpidamata Brendekeni nõrka trükitegevust ja selle järk-järgulist langust, pean selle juures tähelepanu juhtima kahele kultuurilooliselt väga huvitavale Brendekeni üritusele, mis valgustavad tema isikut palju helkjamalt, ja nimelt 1) ajalehe väljaandmisele Pärnus ja 2) tema eestikeelsete raamatute trükkimise loa saamise püüdeile.

Senised andmed mainivad ainult kolme ajalehe ilmumist rootsiaegsel Baltimaal, neist vanemana *Rigische Novellen*, alates 1681, siis *Revalische Post-Zeitung* 1689. a. peale ja Narvas lühikest aega 1702 trükitud *Narvische Post-Zeitungen*, milledest kaks esimest jätkasid ilmumist kuni 1710. a. kaks korda nädalas. Kõik senised katsed ajalehe olemasolu rootsiaegses Tartus ja Pärnus kindlaks teha on nurjunud, ja kuigi professor A. R. Cederberg mainib, et pole täiesti võimatu mingi numברי leidmine mõnest teisest ajalehest, mis rootsi ajal Tartus ja Pärnus ilmusid¹⁾, ei ole seni õnnestunud ühtki nummert sellest avastada. See A. R. Cederbergi eelaimdus ongi tõestust leidnud ja ülikooli konsistooriumi protokoll 1700. a. laseb oletada, et Pärnus Rootsi ajal ilmus tõesti ajaleht Brendekeni trükikojast. Koosolekul 10. dets. tuletab rektor meelde, et ükski õppejõududest ei pidavat oma kohuseks enne trükkimist „Dhe Aviser“ läbi vaadata, mida raamatutrükkija trükkivat harilikult igal kolmapäeval ja laupäeval. Need vähesed teated kinnitavad siis, et Pärnus 1700. a. lõpul ilmus ajaleht ja kaks korda nädalas kindlatel päevadel, kusjuures see ainult saksakeelne võis olla. Ilumise kestvus pole küll kindlasti teada, kuid võib arvata, et ta algas ilmumist igatahes enne detsembrit 1700, mis õigustaski rektorit selle olemasolu uuesti meelde tuletada. Selle juures ei saa aga ta eluiga kuigi pikaks pidada, sest vastasel korral oleks suure ilmunud numbrite arvu tõttu mõnigi neist meie ajani säilinud. Ka vaevalt trükiti teda juba enne 1700. a., mil Põhjasõja algus hoidis eriti kõiksugu ärevate kuulu-

1) A. R. Cederberg, *Erstlinge der Zeitungsliteratur*, lk. 15.

juttudega kodanikkude meeli pingul ja sellega lõi soodsa silmapilgu ajalehe ilmumisele, mille väljaandjaks arvatavasti Brendeken oli. Need, kuigi puudulikud teated toovad siiski teatava lisandi meie ajakirjanduse ajaloole.

Mis teiseks puutub eestikeelsetesse teostesse, siis pole neid Tartu-Pärnu trükitoodangus allpool toodud asjaolude tõttu ühtki leida, kui mitte arvestada viiel puhul muukeelseis Tartu-Pärnu trükistes esinevaid eestikeelseid mõnerealisi teateid ja luuletisi ¹⁾ ning Gutsblaffi *Observationes grammaticae*, mis peale muu ka eestikeelse sõnastiku sisaldab. Kuid nad on väärtuslikud ikkagi peamiselt eesti keeleuurimuse seisukohalt, kuna eesti raamatuajaloo seisukohalt osutuvad nad vähem tähtsaks. Kuigi võib oletada, et 1638. a. esimese ülikooli poolt palutud raamatute trükkimise privileegis, mida muuseas ei antud, ka eestikeelseid raamatuid silmas peeti, on selle kõrval palju huvitavamad Brendekeni katsed „mitte-saksa“ raamatute trükkimise privileegi nõutamiseks kantsleri ja kuninga ees.

Need korduvad palved jäid aga, kuigi ülikool Brendekeni selles küsimuses innukalt toetas, tagajärjetuks sel põhjusel, et ülikooli prokantsler Johann Fischer omas säärase privileegi juba 1675. a. peale, ja tema tegevus rahaldas võimused täielikult. Mainitud privileeg Fischerile kinnitati Karl X poolt 9 augustil 1675. a. ²⁾ ja lisaks sellele sai ta ka veel 1682. a. augustis eesõiguse raamatutega kauplemiseks ³⁾. Selles privileegis toonitati, et Fischeri ülesandeks on edendada oma trükitoodanguga noorsoo kristlikku kasvatust ja esijoones muretseda raamatuid koolidele ja vaesemale rahvale ⁴⁾. Ta täitiski oma ülesseatud ülesanded hiilgavalt ja omandas erilised teened läti vaimuliku kirjanduse rikastamisega. 1689. a. ilmus täielik läti-keelse piibli tõlge ja selle kõrval terve rida muid läti-keelseid kiriku-raamatuid Fischeri isiklikul osavõtul, mis kõik trükiti tema trükikojas Wilcken'i poolt, kes oli selle tehniliseks juhatajaks.

Sel põhjusel esinebki Fischeri trükikoja toodete tiitellehel ikka Wilckeni nimi trükkijana.

Läti-keelsete raamatute kõrval ilmus vanem eestikeelne kirjandus XVII s., alates 1632. a., osalt ka Riias, osalt aga ja peaaegu samavõrdselt Tallinnas. Suur osa Riias trükitud eestikeelsetest teostest valmis aga Fischeri trükikojas, millistest tähtsamad on Vastne Testa-

1) Need on avaldatud A. R. Cederberg ja A. Saareste, Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi I—II. Siin tuleb tähendada, et nende puhul loendatud eksemplaride säilimiskohad pole täielikud.

2) Ar. Buchholtz, Geschichte d. Buchdruckerkunst, lk. 151.

3) ibid., lk. 152.

4) Privileeg avaldatud saksakeelses tõlkes ibid., lk. 352—354.

ment 1686. a. ja Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat 1695. a. Kuigi seal eestikeelseid teoseid trükiti vähemal määral kui läti keelseid, osutus Fischeri tegevus „mitte-saksa“ raamatute levitamisel siiski nii tagajärjekaks, et selle tõttu nurjusid alul kõik Brendekeni katsed privileegi omandamiseks.

Esmakordselt esines Brendeken palvega 1691. a. mais, olnud vaevalt pool aastat raamatutrükkijaks, lubada tal trükkida seni Riias ilmunud eestikeelseid raamatuid, kuna tal võimatu olevat end muul teel elatada. Konsistoorium ei pidanud aga seda küsimust ülikooli kompetentsi kuuluvaks, kuid lubas sellest teatada kantslerile¹⁾. Kuna palvele ei saanud mingit vastust, pöördus Brendeken 13. detsembril 1691. a. uuesti ülikooli poole, kuid nüüd juba sooviga küsimust kuningale ette kanda. Ta palus luba raamatuid trükkida, mida seni ja praegu Riias „mitte-saksakeeles“ trükitavat, eriti kui nad kuuluvad keele poolest Tartu piirkonna alale, kuna Riia trükkijad võivad piirduda läti keelsete avaldamisega, millised suuremalt osalt seal koha peal kasutatavat. See sooviavaldus esitatigi kuningale ülikooli poolt 16. detsembril²⁾, kuid jaatav vastus ka selle peale jäi tulemata³⁾. Selle järele kirjaskantslerile 1693. a. aprillis palus ülikool lubada eesti raamatute trükkimist, kusjuures Brendeken kohustuvat neid palju odavamini müüma kui keegi teine siin maal (i landet)⁴⁾. Kuna see palve samuti jäi vastuseta, palus Brendeken uuesti 22. juulil 1693. a. kantslerilt privileegi nõutada. 12. augustil tuli lõppeks vastus selle peale⁵⁾, kuid eitav, sest säärast õigust ei saavat kantsler talle lubada, kuna see käiks Fischerile antud privileegi vastu.

Selle kantsleri eitava vastuse peale leidubki kuningale saadetud memoriaalis, mis kindralkuberner poolt edasi saadeti 3. märtsil 1694 a. palve eestikeelsete raamatute trükiloa saamiseks, kuna kantsler ei olevat Brendekeni endistele soovidele vaatamata neid mitte rahuldanud. Kuid ka kuningas, nagu varemini kantsler Hastfer'gi andis eitava vastuse⁶⁾, kusjuures tähendati, et raamatutrükkija kohuseks olevat trükkida ainult seda, mis temale „akadeemiliselt harjutusist osaks langeb“ ja et ta võivat välja anda ainult neid teoseid, mis seotud akadeemiaga. Kuna kuninglik majesteet olevat armuliselt annud Fischerile õiguse säärase raamatute trükkimiseks, mis privileegis ära tähendatud, polevat

1) TÜProt. 7 mail 1691.

2) Micrandei memoriaal 16. dets. 1691. § 5, koopia T-PÜA. k. 29.

3) Kuninga resolutsioon 6. juun. 1692. ibid. k. 17.

4) Ülikooli kiri 8. apr. 1693. ibid. k. 14, registratuur.

5) LRKkA III, registratuur.

6) Kuninga resolutsioon 20 okt. 1694. T-PÜA. k. 17.

võimalik mingit uut korraldust maksma panna, mis selle privileegi vastu käiks ja sellele kahju sünnitaks.

Seega anti kuninga poolt küllaltki selge vastus ja ülikool ei võtnud eesti raamatute trükkimise küsimust enam tervel Tartus oleku ajal päevakorda. Igatahes olukord ses asjas muutus ülikooli Pärnu kolimise järel, kuna Fischer oli 1699. a. Saksamaale lahkunud ega kavatsenud enam oma kohale tagasi tulla.

Seega avanes Brendekenil juhus Fischeri privileegi üle võtta. Ta palus kantslerilt, kes seekord ülikooli piduliku avamise puhul Pärnus viibis, nõutada talle „vabadust selles piirkonnas tarvitusel olevate raamatute trükkimiseks“¹⁾.

Ülikooli konsistooriumi koosolekul 25. augustil 1699. a., millest kantsler Dahlberg isiklikult osa võttis, toodi asi ette ja selgitati, et seni olevat vahetpidamata saadud eitav vastus Brendekeni privileegi asjus, kuigi akadeemia poolt ettenähtud palk väga suur ei olevat. Kantsler arvas selle peale, et Fischer olevat saanud privileegi sel ajal, kui ülikool veel ei teotsenud, ja selle tõttu ei tohtivat kellelgi õigust olla keelata raamatutrükkijale avaldada teoseid, kui nad aga usuvastased ei olevat²⁾. Ta avaldas nõusolekut kuningalt privileegi nõutamiseks, kuid soovis selleks ülikooli poolt kokkuseatud memoriaali, mis peale tuligi Brendekenilt ülikoolile palve³⁾.

Järgneval koosolekul puudutas kantsler uuesti küsimust, kui kaugele ulatuvat ülikooli raamatutrükkija õigused ja siinjuures arvas ta, et „miks ei või see avaldada samuti mitte-saksakeelseid teoseid, nagu näiteks *Acerra Philologica*’t⁴⁾, mida igal harilikul isikul on õigus trükkida“⁵⁾. Tema arvates võivat raamatutrükkija mis liiki raamatuid tahes trükkida.

Nagu näha pooldas Dahlberg täielikult Brendekeni soovi ja selle kohaselt ongi eripunktina ülikooli poolt temale esitatud memoriaalis⁶⁾ üles võetud kuningalt Brendekenile privileegi soetamine nende eesti keelsete raamatute trükkimiseks, „mis tarvitusel Tartu ja Pärnu piirkonnas;“ Brendeken andvat seejuures koguni lubaduse parandada oma kulul kirjatüüpe, mis vajalikud eesti raamatute trükkimiseks. Ka sel juhul nõudis Brendeken nagu varemgi ainult lõunaeestimurdeliste raamatute trükkimise õigust, kuna Põhja-Eesti ühes Tallinnaga, kus põhjaeestimurdelisi raamatuid trükiti, kuulus Eestimaa kindralkuberner alla.

1) Brendekeni palve T-PÜA. k. 30.

2) „Som intet confunderar Religion.“ TÜProt. 25. aug. 1699.

3) Brendekeni kiri ülikoolile 31. aug. 1699. BGGA. msc. 775.

4) *Acerra Philologica* oder 409 historifche Dicurfte. (Leiden 1646).

5) TÜProt. 31. aug. 1699.

6) Memoriaal 6. okt. 1699. T-PÜA. k. 15, ülikooli registratuur.

Kantsleri poolt kuningale edasitoimetatud memoriaalis¹⁾ palub kantsler raamatutrükkijale privileegi „eesti kooliraamatute kirjastamiseks“²⁾ ja trükkimiseks. Kuid ka seekord ei saanud luba ja küsimust ei puudutatud kuninga vastuses üldse.

Palju suuremate lootustega varustatult pöördus Brendeken 1702. a. ülikooli konsistooriumi³⁾ poole uue palvega, kuna Fischeri trükikoja tehniline juhataja oli just surnud, kes peremehe Saksamaale lahkumise järel raamatute trükkimist oli jätkanud. Sel põhjusel ei piirdunud Brendeken nüüd enam ainult eestikeelsete raamatutega, vaid soovis privileegi ka lätikeelsete raamatute trükkimiseks, mis on „siin provintsis kirikus ja koolides tarvitusel“. Ta tuletas seejuures veel meelde, et kantsler olevat isiklikult lubanud konsistooriumi koosolekul seda talle kui akadeemia raamatutrükkijale nõutada.

Kuigi konsistoorium pidas hädavajalikuks säärase raamatute väljaandmist, keeldus ta siiski Brendekenile soovitude andmisest enne kui ei ole selgunud, „kuivõrd kuningas tähendatud privileegi üleandmist Brendekenile pooldab“. Oma vastuses⁴⁾ ülikooli kirjale⁵⁾ lubas kantsler Dahlberg esitada kuningale Brendekeni nõudmise, kuid ta lahkus selle järel kindralkuberneri ja kantsleri kohalt ning tema järeltulija Frölich ei saanudki Brendekeni sooviavaldust kuningale edasi.

Brendekeni majanduslik olukord halvenes aga järjest ja sellejuures muutus perekonna toitmine tal täiesti võimatuks, kuna trükiteoste arv sõja aegade tõttu tunduvalt oli kahanenud. Toetudes neile asjaoludele ja kauaaegsele teenistusele ülikooli juures, palus ta 26. septembril 1706. a. uut soovitud võimudele esitamiseks, kuna rahutud ajad ei olevat varemini konsistooriumil võimaldanud seda küsimust edasi nihtada. Selle peale nõudis ülikool Brendekenilt üksikasjalikku ülevaadet ehk „*specification*“ selle kohta, mida ta kavatses trükkida, ja avaldas lootust, et ka kiriku konsistoorium ehk toetab seda palvet. Oktoobris oli nähtavasti Brendeken selle nimestiku juba esitanud ja kui ka ülikooli koosolekul viibiv prokantsler ning kindralsuperintendent kiriku konsistooriumi ees palvet lubas toetada, saadeti see edasi. Selle järel uusi esitisi ei tehtud Brendekeni ega ülikooli poolt ja üldkokkuvõttes peab küll tähendama, et kõigi Brendekeni, ülikooli ja kantsler Dahlbergi ühiste katsete peale vaatamata ei nihkunud küsimus surnult punktilt edasi ja Brendeken kõigi oma vagade soovide

1) Memoriaal 11. dets. 1699. Aug. Buchholtz, Verzeichniss, lk. 270.

2) „die Ehstnische Schuel-bücher aufzulegen.“ *ibid.*

3) Brendekeni kiri 26. märts. 1702. T-PÜA k. 32.

4) Kantsleri kiri ülikoolile T-PÜA k. 22.

5) Ülikooli kiri kantslerile 26. märts. 1702. T PÜA k. 15.

peale vaatamata ei trükkinud ühtki eestikeelset teost. Riia püsis edasi ainsa eestikeelsete raamatute trüki kohana Liivimaal.

Kui nüüd selle eriküsimuse juurest siirduda üldtrükiolude kirjeldamisele rootsiaegse teise ülikooli ajal, siis leidub selle valgustamiseks palju rohkem allikmaterjale kui seda oli esimese ülikooli trükikoja kohta. Ka siin püsis trükikoja inspektorite kohustisena 1689. a. ülikooli konstitutsioonide¹⁾ põhjal järevalve teostamine raamatute trükkimisel. Nad valiti üheks semestriks ja nende arv piirdus ikka veel kahega, kuna üheks neist sai küll ex officio ülikooli raamatukoguhoidja, sest määruste järele kuulus inspektorite kompetentsi ka järelevalve raamatukaupleja üle. See tõttu on praegugi Upsala ülikooli raamatukogu juhataja selle traditsiooni kohaselt „*inspector typographiae et bibliopolii*.“ Uute konstitutsioonide järele võis tsensuuri teostada peale konsistooriumi ja dekaani koguni iga professor, kelle teadusevalda trükitav teos kuulus. Üldvastutus tsenseerimata trükkimisest pandi siiski raamatutrükijale peale ja määruste kohaselt pidi ta igal säärasel juhul 3 riigitaalrit trahvi maksma, kuna raskemate eksimuste jaoks nähti ette veel suuremgi karistus. Sama karistus tabas ka raamatutrükijat kui ta ilma autori loata levitas kas tervet teost või mõnda osa sellest. Peale selle kohustati kõiki ülikooli jurisdiktsiooni alla kuuluvaid isikuid peale professorite enne oma teose väljaspoole trükkimiseks saatmist seda näitama teaduskonna dekaanile või vastava ala õppejõule, vastasel korral karistati ka teda sama rahatrahviga, mis trükijale ette oli nähtud. Lõpuks allus inspektorile ka raamatuköitja, keda ei mainita esimese ülikooli konstitutsioonides üldse.

Inspectores typographiae et bibliopolii amet liideti hiljem raamatukogu inspektori ametiga ja 1700. a. alates veel lisaks hoonete inspektorite ametiga, mille järele neid nimetati: *inspectores aedificiorum, typographiae et bibliothecae*.

Nendeks olid teise ülikooli ajal professorid: 1690. a. ja 1691. a. I sem. — Dimberg ja Bibliothecarius Fundell, 1691. a. II sem. — Caméen ja Bibliothecarius, 1692. a. I s. — Caméen ja Dimberg, 1692. a. II s. — Siöbergh ja Bibliothecarius, 1693. a. I s. — Cr. Jernfeld ja Skragge, 1693. a. II s. ja 1694. a. I s. — Ol. Hermelin, 1694. a. II s. ja 1695. a. — Siöbergh, 1696. a. I s. — Sarcovius, 1696. a. II s. ja 1697. a. — Dau, 1698. a. I s. — Sarcovius, 1698. a. II s. — Dau, 1699. a. — Siöbergh, 1700. a. I s. — Caméen, 1701. a. ja 1702. a. — Joh. Folcher ja Andr. Palmrooth, 1703. a. — Sam. Auséen ja Er. Fahlenius, 1704. a. — Auséen ja Dau, 1705. a. — Palmrooth, 1706. a. — Schultén, 1707. a. — Jac. Wilde ja Conr. Quensel, 1708. a. — Folcher ja Auséen, 1709. a. — Braun ja Laur. Holstenius.

1) Tartu akadeemia konstitutsioonid 28. jaan. 1689. a. RR.

Konstitutsioonides ettenähtud määrustega tutvustati Brendekeni¹⁾ juba algusest peale ja hoiatati teda ilma tsensuurita trükkimast kõige väiksematki teost. Kuid nagu see mujal üldnähteks oli kujunenud, eksis ka Brendeken selle vastu mitmelgi korral, kuigi vastu oma tahtmist ja teadmata. Aprillis 1699. a. teatas trükikoja inspektor Siöbergh, et Brendeken olevat trükkinud ilma loata 2 teost, mille kohta vajalikuks peeti Brendekenilt seletust nõuda.

Need määrustest kõrvalekaldumised ei olenenud peamiselt siiski mitte raamatutrükkijast, vaid rohkem neist õppejõududest, kes järelevalvet pidid teostama, nagu see selgub ka rektori meeldetuletusest Pärnus ilmuva ajalehe puhul. Peale nende tuleb süüdlasi otsida ka autoreis endais, nagu see osutus 1695. a. ilmunud Tartu koolirektori M. Bertleffi „Conciones“, puhul. Kuigi professor Hermelin oli selle teose enne trükkimist läbi vaadanud, jäid siiski juhuslikult teose pühendus ja eessõna tsenseerimata. Brendeken ei tunnistanud muidugi end sel puhul süüdi ja seletas täiesti õiglaselt, et tema teada pidi teos täielikult tsenseeritud olema; kuna käsikiri esitati talle osade kaupa, polevat tal aimugi olnud, et üks osa sellest läbi vaatamata oli jäänud, ja Bertleff olevat tema teadmatust kurjasti tarvitanud. Selle seletuse järele tuletas konsistoorium talle siiski tema kohustisi uuesti meelde²⁾.

Kuigi konstitutsioonide põhjal tsensuuri alla kuulusid ainult nende autorite teosed, kes ei olnud õppejõud, oli see määrus vahe peal muudetud ja sest ajast peale pidi iga trükitoode enne ilmumist trükikoja inspektori poolt kinnitamist leidma, siin hulgas ka rektori programmid ja kutsed. Kuid selle otsusega palju ei arvestatud ja konsistooriumi koosolekul 17. septembril 1707. a., kus päevakorras oli rektor Wilde intimatsiooni trükkimine üliõpilase Peter König'i disputatsiooni puhul, tegi ta ettepaneku seda määrust kas uuesti kinnitada või jälle tühistada. Rektor seletas, et kuigi konstitutsioonidest ei selguvat, nagu professor oleks kohustatud oma programme teisele õppejõule läbivaatamiseks esitama, olevat ta ise siiski andnud need teisele trükikoja inspektorile Quensel'ile kinnitamiseks. Seejuures aga olevat Folcher'i rektoraadi ajal trükitud üksteise järele 3 programmi ilma trükikoja inspektori poolt tsenseerimata, kuna tegelikult olevat nende tekst vajanud siiski mõningaid parandusi „*in honorem academiae*“. Rektor palus teatada, kas see otsus on maksev kõikide kohta või peab sellele alluma ainult üks isik.

Konsistoorium kinnitas siiski oma endise otsuse, kusjuures aga arvati, et käsikirja inspektorile on kohustatud esitama mitte autor, vaid

1) TÜProt. 18. märts. 1691.

2) ibid. 28. sept. 1695.

raamatutrükkija ja nii pidavat ka edaspidi iga trükitoode eranditult alluma trükikoja inspektori tsensuurile.

See sisuline tsensuur aga ei vabastanud teoseid välistest trükivigadest ja kuna ka teisel ülikoolil ei olnud ametis kindlat korrektorit, nagu kaasaegsetes Rootsi ülikoolides, Upsalas ja Turus, siis ei olnud neist puudu ka Brendekeni trükistes. Küll ei leidu sääraseid jämedaid vigu tiitellehel, nagu see varem juhtus.

Tegelik korrektuuri lugemine kuulus aga autorite ülesannete hulka ja selleks said nad trükikojast vähemalt 3 korrektuuri. Seda nõuet aga ei täitnud igakord raamatutrükkija, vist küll peamiselt üliõpilaste suhtes, ja nad olid sunnitud ülikooli võimude poole kaebusega pöörama, et Brendeken keelduvat andmast neile nõuetavat arvu korrektuure. Brendeken ei eitanudki seda fakti, kuid põhjendas seda tegeliku kaalutlemisega, sest trükitüübid kannatavat liialt mitmekordse pesemise järele ¹⁾.

Siiski ei saa trükivigade rohkust ainult autorite süüks panna, vaid osaliselt olenes see ka Brendekenist endast, kes trükkimisel ei arvestanud korrektuuris tehtud parandustega. Ka siin otsiti abi ülikooli konsistooriumilt ja 1692. a. kaebasid üliõpilased raamatutrükkija peale, süüdistades teda lohakas trükkimises, kuna ta ei asetavat disputatsioonide ladumisel veerge õigele kohale ega hoolivat suurt trükivigade parandamisest. Brendeken vastas, et mitte tema ei olevat niivõrd selles süüdi, sest mõnelt poolt koguni soovitavat säärases kaustas ladumist, kuid sellegi pärast arvestavat ta tulevikus rektori ja konsistooriumi sellekohase sooviga.

Ka raamatutrükkija poolt võetav trükitasu ei rahuldanud üliõpilasi ja kuigi 1692. a. lubas Brendeken koostada kindla trükitaksi, jäi see siiski tegemata. Selle juures oli trükkijal küll kindel norm välja kujunenud, mille järele ta talitas ja mis põhjenes üldmaksvatel tolleaegsetel trükihindadel. Need normid lasevad järeldada, et Brendeken ei olnud oma trükihindade poolest kallim kui ta ametvennad Rootsi ja Saksa ülikoolide juures. Sellegi pärast nõudis talt konsistoorium üksikasjalikke seletusi selle kohta üliõpilaste kaebuste tagajärjel 1698. a. novembris, mille peale nad juba varem olid ülikooli tähelepanu juhtinud. Brendeken seletas, mis ka konsistooriumi rahuldas, et iga poogna esimese 100 eksemplari pealt võtvat ta 1 riigitaalri ja iga järgneva 100 pealt ainult 1 riksordi ehk $\frac{1}{4}$ riigitaalrit. Rektor arvas sellepeale, et Brendeken võivat siiski „pehmem“ olla üliõpilaste vastu ja trükihinda alandada, kuna nad olevat ju „väga vaesed“.

1) TÜProt. 2. mail 1694.

1708. a. kaebasid üliõpilased uuesti, et raamatutrükkija nõudvat erilist lisatasu matemaatiliste ja erineva kirjaga trükitavate teoste eest, mispeale arvati, et matemaatilised trükitooted tavalise tekstiga maksaks nagu harilikult 1 riigitaalri, kuid kui on tegemist puht arvudega võiks trükipoogna tasu tõusta 1 tukati ¹⁾ peale.

Jällegi peeti vajalikuks hinnakirja väljatöötamist ja selleks olidki 20. augustil 1708. a. rektori juures koos trükikoja inspektorid ühes raamatutrükkijaga. Seal seletas Brendeken, et Tartus olevat talle lubatud erinevate kirjadega tekstide ja arvude ladumise puhul järgmist tasu: kreekakeelne poogen 4 riigitaalrit, ilma punktideta heebrea-keelne 3, 1 poogen arvudega 3, ja patent 1 riigitaalri. Kui aga segamini esinenud ladina, heebrea ja kreeka tekstid ning arvud, olevat tal õigus olnud nõuda 3 hõbetaalrit. Ka määrati sel korral kindlaks ridade pikkus kausta suuruse kohaselt „rootsi“ mõõtude järele: patentkaust 2¹/₂ kvarterit ²⁾, foolio-lehekülj 1 kvarter, kvart ³/₄ ja oktaav ¹/₂ kvarterit. Selle taksi kinnitas konsistoorium 21. augustil ja nõustus, et kui tekstis esinevad segamini heebrea ja kreeka kiri ning arvud, olevat praegusel raamatutrükkijal õigus võtta 1 riigi- ehk 2 hõbetaalri asemel 3 hõbetaalrit. Kui astub ametisse uus raamatutrükkija, võetakse küsimus uuesti kaalumisele.

Kuna trükitasu sel kujul oli enam-vähem kindlaks kujunenud, puudus järjekindlus nende ülikooli ametlike avaldiste suhtes, mida raamatutrükkija oli kohustatud akadeemia kindlapalgalise liikmena tasuta trükkima. Brendeken protesteeris tihti programmide tasuta trükkimise vastu, milline nähe kordus sagedasti ka teistes ülikoolides. Programm harilikult oli mingi rektori teadaanne või kutse mingisuguse piduliku sündmuse puhul, nagu uue rektori ametisse astumine, professori introduksioon, disputatsioonide promotsioonid, kõned kuninga sünnipäevadel, muil mälestuspäevadel ja kiriklikkudel pühadel. Nende suurema osa eest sai raamatutrükkija küll tasu, kuid rektori ametivahetuse puhul ilmunud intimatsioonid ei kuulunud selle alla. Brendeken aga ei olnud sellega rahul ja nõudis ka nende trükkimise eest tasu, mida konsistoorium aga ei võimaldanud, kuna trükkija „kuninga poolt nii-kui-nii saavat palka“; küll aga lubati talle nende trükkimisel tekkinud paberikulu ülikooli poolt välja maksta ³⁾. Seejuures tekitas arusaamatusi ka pühadeaegsete programmide küsimus. 1692. a. rektor Jernfeld oli lasknud paastuaja programmi trükkida, mille arvel ka raamatutrükkijale tasu maksti, kuid riigi poolt ülikoolile antud summadest. Selle otsusega aga polnud konsistoorium hiljem enam

1) Kuldtukat võrdus 1700. a. riigitaalrile nagu 8 : 5.

2) Kvarter = 14,8 sm.

3) TÜProt. 19. juul. 1700.

nõus, põhjendades konstitutsioonidega, kus säärase programme trükkimine ülikooli kulul ette polnud nähtud. Seejuures avaldasid mõned õppejõud arvamist, et neid oleks pidanud Brendeken trükkima tasuta. Samuti teatati, et saadud raha olevat Brendeken kasutanud trükimusta hankimiseks, mida ta oma kulul olevat kohustatud muretsema. Üldiselt pooldati siiski raamatutrükkijale säärase programme eest tasu maksmist.

Muuseas kuulus raamatutrükkija kohustuste hulka ka trükikoja ilmunud toodetest teatava arvu eksemplaride Stokholmi saatmine. Nende n. n. „arhiiveksemplaride“ korraliku saatmise järele pidid valvama need asutised, kelle alla kuulus teoste tsensuur, ülikooli raamatutrükkija puhul muidugi ülikool. Säärane kohustis nähti esmakordselt ette 22. septembri 1661. a. riigikantslei määrustes, millega usaldati trükikodade üldjärelvalve riigikantsleri ja kantsleikollegiumi kätte. Plakaadiga 15. juul. 1662. a. kuulutati see üldiselt välja, millega nõuti 2 eksemplari, üks kuninglikule raamatukogule ja teine kuninglikule arhiivile Stokholmis. Nende laialisaatjaks oli hiljem kuninglik arhiiv, mille tõttu neid nimetati ka „arhiiveksemplarideks“.

Kuninga resolutsiooniga 2. juulist 1692. a. suurendati arhiiveksemplaride arvu, nii et endise kahe Stokholmi asutise kõrval lubati ka Upsala ülikooli raamatukogule 1 eksemplar, alul küll ainult Stokholmi, Upsala, Westerås'i ja Strengnäs'i trükikodadest, milline määrus 1707. a. laiendati kõikide trükikodade peale¹⁾. 1699. a. peale sai ka Lundi ülikool trükitöödest 1 eksemplari, mis puhul viimane pöördus Tartu ülikooli poole kirjaga. Nii oli arhiiveksemplaride arv tõusnud neljani ja Brendekeni kohustati 1700. a. esitama Pärnu akadeemia arhiivile selle eksemplaride arvu kõigist trükitooteist, ükskõik „kas ta neid endale trükib või müügiks, või teiste isikute kirjastusel.“ Nõutud eksemplarid jättis aga Brendeken akadeemiale kui ka kuninglikule arhiivile saatmata, mis oli üldnähteks kujunenud kõigi Rootsi raamatutrükkijate juures. Arusaadav siis, et 1698. a. ei olnud veel ükski trükikoda saanud Upsala ülikooli raamatukogule ainustki arhiiveksemplari²⁾.

See üldine määruste mittetäitmine põhjustas kantsleikollegiumi uue ringkirja³⁾ 16. veebruaril 1707., milles nõuti peale endise nelja veel kaks eksemplari Turu ja Pärnu ülikooli raamatukogu jaoks. Sellest ringkirjast teatas ülikoolile kantsler ja ka kuningliku arhiivi sekretär Palmsköld, mis peale viimasele vastati, et ülikooli konsistoorium

1) Cl. Annerstedt, Biblioteks historia, lk. 62.

2) ibid.

3) See ringkiri kui ka eelpool tähendatud kuninglikud määrused tsensuuri ja arhiiveksemplaride kohta on avaldatud Klemming-Nordin II, lk. 280—3, 294—295.

hoolitseb tulevikus selle eest, et Brendeken ja Riia trükkija toimiks selle määruse kohaselt ¹⁾).

Teisest küljest paluti aga kantslerit, et ta muretses ka Pärnu ülikoolile määratud eksemplariid Stokholmi raamatutrükkijalt. 28. juunil 1707. a. teatati sellest ka Palmsköld'ile, sest määruste järele koondati alul kõik eksemplariid Stokholmi kuninglikku arhiivi, kuna ainult kohapealsed raamatutrükkijad olid kohustatud andma ülikoolile oma tooteid vahendamata.

Kuna siin toonitati edaspidi ilmuvaid trükitooteid, nägi ringkiri ette nimestiku koostamist ka kõikidest trükitoodetest, mis olid 1662. a. peale ilmunud, ja neist kahe eksemplari saatmist. Sel puhul nõudis rektor Brendekenilt teateid kõikide tema juures varem ilmunud trükiste kohta ja teatas, et tulevikus ei tohi trükikojast ühtki teost enne levitada, kui 6 arhiiveksemplari pole üle antud.

Selle peale teatas Brendeken, et tal neist trükitoodetest on vähe eksemplare järele jäänud, mida ta aga siiski võimaluse järele katsuvat muretseda, samuti ka koostada nende nimestiku. Kas see nimestik tõesti valmis ja arhiiveksemplariid ära saadeti, on vaevalt küll usutav, kuigi lähemad andmed selle kohta puuduvad.

Lõppeks peatudes trükikojade siseses ja üldaluses küsimusel, tuleb esmajoones tähelepanu juhtida sellele, et alles Pärnus viibimise ajal sai ülikooli-trükikoda oma maja; Tartus asus see mitmes üürikorteris ja vahepeal ka akadeemia peahoones.

Kuna endise ülikooli trükikojade maja oli suure tulekahju ajal Tartus 1665. a. maha põlenud, annetati plats ühes „mahajäetud ja kokkuvarisenud kivimajaga“ ²⁾, kus trükikoda oli asunud, 4. augustil 1675. a. kuninga poolt komandandi- ja „lossi“-sekretär Martin Dryander'ile ³⁾. Sellele platsile ehitati 1690. aastail organist ja linna-sekretär Philipp Kellner maja. Et aga ülikool selles nägi oma õiguste rikkumist, pööras ta kantsleri kaudu rae poole küsimusega, mis alusel ehitavat Kellner ülikooli päralt olevale platsile ja palus rael seda ära keelata ⁴⁾.

Rae vastusest ⁵⁾ selgub aga, et tõeliselt polevat raad kunagi pretendeerinud ülikooli päralt olevale platsile ega seda Kellnerile edasi müünud. See plats, kuhu Kellner maja ehitavat, asuvat otse trükikojade kõrval ja kuulunud varem bürgermeister Warneke' pärilajale, kes aga vaestemajalt laenatud raha olid tasumata jätnud. Selle tõttu tunnistati

1) TÜProt. 16. märts. 1707.

2) „Öde nederfallet Steenhus.“

3) Teade UÜR Palmsk. 320.

4) Ülikooli kiri Tartu raele 14. aug. 1693. TrtLA IV.

5) Rae kiri 28. aug. 1693. Tartu rae „Copeybuch“. TrtLA.

tud kindralkuberneri otsusega 31. augustist 1688. a. see plats vaestemaja omaks, kellelt omakorda ostuteel omandanud Kellner.

Ülikooli oma plats seisis aga kasutamata ja sinna kavatseti 1695. a. ehitada maja raamatutrükkija elukorteriks, mis aga ei teostunud, kuna hiljem oma memoriaalis kantslerile 30. mail 1696. a.¹⁾ ülikool teatas, et krunt olevat küll varem ülikooli trükikojale ostetud, kuid olevat praegu maha jäetud ja seisvat kasutamatult. Ka veel 1703. a., kui ülikool oli Tartust lahkunud, oli plats tühi²⁾).

Trükikoja esimeseks korteriks Tartus oli Margaretha Dreff'i maja, kellele üüriraha 16. detsembril 1690 kuni jaanipäevani 1691. a. ette maksti. Selles majas asus trükikoda, kus tal kasutada oli 1 tuba, 2 kambrit, kelder ja pööning, arvatavasti 1692. a. mihkclipäevani. Siis tekkisid aga uued raskused üüri maksmisega, sest kuningas ei pooldanud trükikoja ja raamatutrükkija korteri üüri tasumist ülikooli korralise eelarve summadest. Selle tõttu tekkis ülikoolil kavatsus akadeemia hoone all asuvat 4 keldrit ümber ehitada erakorralise krediidi arvel, et sel teel kas võimaldada odava hinna eest korterit vaesematele üliõpilastele või jälle kasutada seda trükikoja paigutamiseks, mille iga-aastaseks üüriks oli seni kulunud 30 riigitaalrit³⁾. See kavatsus jäi teostamata ja et korralisi summasid ka korteri üürimiseks ei olnud, nõudis konsistoorium 21. septembril 1692. a. raamatutrükkijalt ruumide muretsemist omal kulul.

Selle järele koliski Brendeken Claes Kropp'i majja; säärane olukord aga loomulikult ei võinud talle meeldida ja 1693. a. aprillis palus ta trükikojale korteri üürimist ülikooli kulul, milline palve ka kantslerile edasi toimetati⁴⁾. Selles teatati, et Brendekenil olevat raske väikese palga ja vähese kõrvalteenistuse tõttu omal korterit pidada ja et tuleks trükikojale maja ehitamiseks erakordset krediiti määrata.

Vastust sellele ei saanud ja 22. juulil samal aastal saadeti kantslerile uus palve, millele see vastas, et kõnesolevas asjas tulevat ühes muude küsimustega pöörduda kuninga poole⁵⁾. Selle peale läks 3. märtsil 1694 kantslerile ülikooli memoriaal palvega seda kuningale edasi saata. Kuninga vastus Hastfer'ile⁶⁾ ei andnud selle küsimuse peale lõplikku otsust, jättes kantsleri otsustada, kas on tarvilik trükikojale maja üürida või akadeemia päralt olevale maa-alale täiesti uus ehi-

1) Ülikooli kiri T-PÜA. k. 15.

2) Tartu rae protokollid 1703. a. lk. 157. TrtLA.

3) Ülikooli kiri kuberner Soop'ile 25. apr. 1692. BGGA. msc. 775.

4) Ülikooli kiri 8. apr. 1693. T-PÜA. k. 14.

5) Kantsleri kiri 12. aug. 1693. LRKka III.

6) Kuninga kiri 20. okt. 1694. a. BGGA. msc. 775.

tada. Kantsler kahtles, kas seda üldse olevat vajalik ette võtta enne akadeemia Pärnu kolimise küsimuse lõplikku otsustamist, kuid palus siiski endale teatada, kui suurte kuludega oleks seotud maja üürimine kui ka uue hoone ehitamine.

Kroppi majas asus trükikoda kuni 1693. a. lõpuni, millal üüriti uus korter Andrease tänavale Daniel Helsing'i ja David Weber'i majade vahel asuvasse raehärra Joh Jemerlingi majja, üürihinnaga 28 riigitaalrit aastas. Korteri peremees saigi pooleaasta üüriraha kätte, kuna endisele peremehele Kroppile oli Brendekeni poolt üür tasumata, kes selleks ülikoolilt lootis toetust saada. See ülikooli toetus osutus aga ajutiseks ja Kroppile otsustati 30 riigitaalrit välja maksta erakorralistest krediitidest. See summa pidi aga Brendekeni palgast hiljem maha arvutama¹⁾. Kroppile tasuti ära terve üür 41 riigitaalrit 16 valget.

Vahepeal oli korter Jemerlingi majas ülikoolile üles öeldud ja sel põhjusel ähvardas Brendeken trükikoja maha jätta ja Tartust koguni teisale üle kolida, kui talle akadeemia poolt tasuta korterit ei muretseta. See ähvardus mõjus ja trükikoda otsustati paigutada akadeemia majas sissekäigu läheduses asuvasse depositsiooni saali, mis ka raamatutrükkiija elukorteriks pidi saama ja mida sel puhul kavatseti varustada kahvel-ahjuga. Brendeken oli aga selle otsuse vastu ega pidanud tähendatud ruumi mitmesugustel asjaoludel kohaseks. Esiteks ei jatkuvat ühest ruumist ja vajatavat veel kõrvalruume, eriti ruumi maapinna läheduses, sest trükitüüpide ja trükivormide niisutamine pidavat toimuma keldri-ruumis, kus aga pikaldase asumise järele kirjatüübid võiksid ära roostetada; selle ärahoidmiseks olevat vaja kaks meest, kes trükitüüpe üles alla kannaksid. Peale selle olevat depositsiooni saalis trükkimisel tekkiv lärm suureks takistuseks professorite õppetööle, nii et nad ei saavat oma loenguid ette kanda. Lõppeks segavat ka üliõpilased oma sealviibimisega. Neil põhjustel soovitas Brendeken trükikoja korteriks üürida rekognitsiooni-inspektor Peter Christoph Lindau või kellegi Olof Ståhri maja²⁾. Selle küsimuse harutlemisel juhiti õppejõudude poolt tähelepanu järgmistele asjaoludele. Professor Dimberg³⁾ seletas, et terves maailmas tuntud Oxfordi trükikoda⁴⁾ töötavat koguni Theatrum Sheldonianum'i keldris ja seal asuvat ühes ruumis trükikoda

1) TÕProt. 8. dets. 1694.

2) Brendekeni kiri ülikoolile 22. sept. 1694. T-PÜA. k. 29.

3) Dimberg oli viibinud peale Upsalas 1685. a. magistriksi saamise ka Inglismaal.

4) Siin mainitakse 1588. a. asutatud Oxfordi ülikooli trükikoda, mis praegu Oxford University või Clarendon Press'i nime all suurimaid kirjastusi. Trükikoda asus Sheldonian theater'is, mis praegu ülikooli aulaks, kohe peale selle ehitamise 1669.—1713. a. Keldriruumi viidi see aga ainult ajutiselt hoone täiendavate ehituste puhul, millist momenti toonitaski prof. Dimberg (Plomer. A Short History of English Printing 1476—1898. London 1900, lk. 214).

kui ka trükitüübid, seega ka Tartu trükikoda ei pidavat vajama mitmeid ruume. Siöbergh soovitas keldri asemel kasutada arestituba ja Moberg arvas, et niisutamine võivat toimuda väga hästi ka trükikojaruumis, mille jaoks erilist keldrit ei olevatki tarvis.

Kõigi Brendekeni vasturääkimiste peale vaatamata, kuna vabu summasid trükikoja üüriks ei leitud, jäi ülikool oma otsuse juurde kuni saadikute Stokholmist tagasijõudmiseni. Siiski rektori käsust hoolimata tõrkus Brendeken akadeemia hoonesse üle kolimast ja alles kui kuninga otsus 20. oktoobrist teatavaks sai, et maja ei lubata üürida ülikooli summade arvel, ja peale selle kui ka ahi sinna ehitati, mille eest müürsepale 4 riigitaalrit tasuti, alistus Brendeken ülikooli konsistooriumi otsusele.

Igatahes detsembri alul oli ta vist üle kolinud ja sai akadeemia õuele luba vankrikuuri ehitamiseks, kuna tema poolt soovitud keeduahju muretsemist uude elukorterisse peeti hädaohtlikuks. Trükikoja asumine akadeemias oli ajutist laadi ja kui kavatsetavast Pärnu ülekolimisest asja ei saanud, otsustati küll trükikoda akadeemia majja¹⁾ edasi jätta, kuid Brendeken pidi sealt välja kolima majja, mida kavatseti ehitada endise trükikoja platsile. See uue maja ehitamine aga ei teostunud ja Brendeken elutses akadeemias edasi kuni 1697. a.

Vahepeal oli ülikoolil valminud uus kava trükikoja üleviimiseks Toome-mäele ehitatud majja, mille endine kantsler²⁾ oli määranud sõiduhobuste talliks, kuid küsimust võis jaatavalt otsustada ainult uus kantsler Erik Dahlberg oma ametisse astumise järele³⁾.

Kuid ka see plaan ei teostunud ja trükikoja asumine akadeemia hoones segas tõeliselt õppetegevust, kuna auditooriumid täitusid suitsuga ja trükikoja teenijaskond oma lärmiga segas loengute pidamist. Kardeti ka tulehädaohtu ülikooli raamatukogule, mis samuti akadeemias oli ulualuse leidnud. Neil põhjustel osutus trükikoja lahkumine akadeemia ruumest hädatarvilikuks ja uue korteri üürimiseks paluti kantslerilt krediiti⁴⁾. Kantsleri eitava vastuse järele aprillis 1697. a. palutigi Brendekeni sama aasta juunis otsekohe trükikoda akadeemiast välja kolida, mis peatselt teostuski.

Uueks ulualuseks trükikojale sai koolimaja Maarja kiriku õues, mille ülikool üüris kantsleri käsul Maarja koguduselt, kelle hooleks jäi ka selle remondi ja korrashoiu eest hoolitsemine. Nähtavasti vabanes see ruum kantor Hugius'e surma järele, mis võimaldas trükikojale sinna sissekolimist. Selles ruumis asus trükikoda paar aastat,

1) *in loco publico*. TÜProt. 27. veebr. 1695.

2) Jacob Johann Hastfer suri 24. det. 1695.

3) TÜProt. 27. märts. 1696.

4) *ibid.* 18. juun. 1696.

kuni kiriku konsistooriumilt raele teade saabus, et kantsleri käsul olevat ühendatud Jaani ja Maarja kiriku koolid ning selle tõttu kolivat saksa kiriku kantor Abraham Thau rootsi kooli majja, kus varem oli kantor Hugius elanud ja kus praegu asuvat Brendeken.

See kiri sai teatavaks ülikooli konsistooriumile professor Mobergi kaudu ja ülikool arvas selle peale, et trükikoda võiks üle kolida kas vana õuekohtu majja ¹⁾ või tuleks kantorile ülikooli arvel üürida korter mujal, kuni selgub, kui kauaks akadeemia veel Tartu jääb. Peatuti viimase mooduse juures ja kantorile maksti ülikooli poolt üüri 4 kuu eest 8 riigitaalrit. Trükikoda asus aga koolimajas edasi kuni Pärnu ülekolimiseks sissepakkimiseni; üüriraha 22 riigitaalrit tasuti kirikule lõplikul kujul ülikooli poolt alles 5. augustil, s. o. just enne Tartust lahkumist. Sissepakitud trükikoda viidi uuesti üle akadeemia hoonesse ja kavatseti seal asetada kas sesse tuppa, mis oli kiriku vastu, või stipendiaatide ühiselukambrisse, kuna Brendeken pidi endale korteri otsima omal kulul ²⁾.

Pärnu ülekolimise järele asus trükikoda alul akadeemia hoones. Et aga ruumid seal olid pimedad, kitsad ja rõsked, mis trükipaberit rikkus, ja et lisaks veel tulehädadoht raamatutrükikijat ähvardas, kes trükikojaga ühes ruumis elas, kavatseti selle jaoks uus maja ehitada. Kantsler andiski lootust, et sügisel uus maja üles ehitatakse, kus ruumid ette nähakse ka kahe ülikooli pedelli jaoks ³⁾. 2. oktoobril juba pöörduski kantsler fortifikatsiooni-leitnant Paul Essen'i poole, et see koha peal muretses ehitusmaterjali uue trükikoja maja ehitamiseks. Kirjas 20. novembrist 1699. a. mainis ta uuesti seda ja rõhutas, et trükikoda tuleks võimalikult pea akadeemiast üle viia, kuid siiski veel 1700. aasta mais asus Brendeken ikka akadeemia majas, mil talle kohuseks tehti akadeemia aia korrashoidmine, millega Brendeken aga nõus polnud. Veel juunis kasutas ta keldrit pahemat kätt akadeemia sissekäigust.

1700. a. augustis kolis Brendeken siiski uude majja, mille seesmised ruumid olid aga alles korraldamata. See põhjustas Brendekeni rahulolematuse fortifikatsiooni-laekur Johan Marcks'i tegevusega, mispeale aga talle teatati, et ruumide korraldamiseks puuduvat komandandil ja laekuril erakorralised summad.

Kuid see uus puuhoone osutus vähe vastupidavaks, mida tõendab hoonete inspektorite professor Folcher'i ja Palmrooth'i poolt koostatud ülikooli ruumide järelvaatamise akt ⁴⁾. Maja katus oli pool-

1) Õuekohtumaja asus praeguse Rüütli ja Kүүtri tänava nurgal.

2) TÜProt. 22. juul. 1699.

3) ibid. 31. aug. 1699.

4) Akt T-PÜA. k. 15.

teise aasta järele juba säärases seisukorras, et terves majas ühtki kohta ei leidunud, kuhu vihm mitte poleks sisse tunginud, kuna see oli valmistatud erineva suurusega telliskividest, osalt vanadest, osalt uutest ja täiesti ilma lubjata. Selle remont võeti ette alles 1705. a. ja muretseti selleks 200 hollandi katusekivi hinnaga 10 valget tükk. Sellegi pärast vajas see 1709. a. uuesti parandust, nagu teatas sellest hoonete inspektor professor Braun konsistooriumi koosolekul¹⁾. Samas majas püsis trükikoda kuni Rootsi ülekolimiseni.

Trükikoja sisseseadeks anti Brendekenile juba alguses kasutada esimese ülikooli trükikoja vana sisseseade ja peale selle veel 200 riigitaalrit selle kordaseadmiseks, peamiselt küll vanade tüüpide ümbervalamiseks. Väga võimalik, et ta selle raha eest ka endale uue pressi muretses, kuid veel enne kui Brendeken oli sõlminud lepingu ülikooliga, viis ta osa trükitähti 4. sept. 1690. a. voorimehega, kellele 3 riigitaalrit ülikooli kassast välja maksti, Tallinna, et neid sealt Lüübeki ümbervalamiseks edasi saata. Üks osa neist, mittelantiikva ja kursiiv, jõudis ümbervalatuna Tartu tagasi juba juuni kuus 1691. a. ja teine osa, tertsia-antiikva ja kursiiv, sama aasta detsembris. Väga võimalik ka, et need kursiivtüübid olid siiski täiesti uued, kuna endised kursiivi kraadid, nagu sel ajal koostatud inventuurist selgub, olid alles veel Tartus ja kuulusid kulunute hulka.

Üldiselt aga olid ülevõetud trükitäübid niivõrd kulunud, et nende ümbervalamiseks ei jätkunud endisest toetusest ja jaanuaris 1691. a. anti selle jaoks Brendekenile 100 riigitaalrit krediiti. Seda summat ei saanud ta küll kasutada enne juuni kuud, sest et alles 11. mail koostati üldine inventuur kõigi trükitähtede kohta, ka nende kohta, mis ümbervalamisele kuulusid, ja selleks anti Brendekenile rentmeister Hakelmanni kaasabil kaal tarvitada.

Selle nimestiku²⁾ kokkuseadmisel, millest Brendeken trükikoja inspektor professor Dimbergi ja raamatukoguhoidja Fundelliga osa võttis, leiti trükitähti olevat 2227 naela³⁾, mille hulka kuulusid ka 305 naela juba Lüübeki saadetud tüüpe. Neist tunnistati kõlbmatuiks 894 naela, mis saadeti kas täieliselt või osaliselt ümbervalamiseks. Seega selgus, et rohkem kui pool, s. o. 1199 naela esimese ülikooli trükitähtedest olid kõlbmatud ja kuulusid ümbervalamisele.

Võrreldes seda inventuuri esimese ülikooli trükitäüpide inventuuriga 1661. a., selgub, et tol ajal kaalusid tüübid palju rohkem, kuid siin tuleb arvestada asjaoluga, et 1661. a. olid tüübid kastidesse pakitud, mis nende raskust suurendas.

1) TÕProt. 4. juun. 1709.

2) Inventuurnimestik 11. mail 1691. a. T-PÜA. k. 29.

3) Skälpund ehk rootsi nael oli 425 grammi.

1691. a. juunis Lüübeki saadetud kirjatüüpide suured kraadid dopelt mittelantiikva ja suur kanoonantiikva toodi ümbervalatuna Tartu detsembris. Nõnda seati juba tegevuse algaastail trükikoda kirjatähtede poolest korda ja sel põhjusel muretseti hiljem (1692—1699) ainult üks kord, 1695. a., uusi trükitähti juurde, mille veokuluks maksti Brendekenile 1 riigitaaler 32 valget.

Sellegipärast kulusid tüübid aastate kestel ja detsembris 1697. a. teatas professor Dau Brendekeni nimel konsistooriumile, et kui trükikoja jaoks edaspidi mingisugust krediiti ei määrata, siis olevat see paari aasta järele täiesti ruineeritud; selle kordaseadmiseks vajavat ta 3 aasta jooksul à 20 riigitaalrit. Brendekenilt nõuti üksikasjalikku ülevaadet olukorra kohta ja mais 1698. a. vastas ta, et osa tüüpe olevat trükikõlbatuks muutunud ja nende ümbervalamiseks minevat 60 riigitaalrit. Siiski peeti vajalikuks enne seda tüüpe kohal järele vaadata, et summa tõelikku vajadust kindlaks määrata. Enne Pärnu kolimist jäi siiski trükikoda neist krediitidest ilma.

Pärnus avanes ülikoolil hea juhus kõiki oma soove esimesel konsistooriumi koosolekul kantsler Dahlbergile ette kanda, kes kindral-kubernerina ja kantslerina näib olevat heatahtlikult suhtunud ka ülikoolile. Ta pooldas trükitüüpide alatist parandamist ja lubas kuningale kirjutada, et see lubaks iga aasta eelarvesse võtta kindla summa nende korrashoiuks. Kuid oma vastuses kantsleri memoriaalile 19. detsembrist 1699. a. ei lubanud kuningas siiski trükikojale mingit kindlat toetust.

Vaatamata sellele oli juba 1699. a. sügisel tellitud Lüübekist tüüpe, mida järgneval kevadel laevatee avanemisega kavatseti üle mere tuua, kuid siin tuli takistuseks Põhjasõda. Ka kirjavälajale oli laevnik Burmeister maksnud ülikooli arvel 20 riigitaalrit, kuid et ülikool selleks summasid ei saanud, tasus selle Burmeisterile inspektor Johann Garlieb Müller. Müllerile tasuti ülikooli poolt võlg alles augustis 1704. a., kuigi juba 27. augustil 1700. a. paluti kantslerit seks otstarbeks krediiti avada. Vahepeal avanesid võimalused ka tellitud tüüpide Pärnu transporteerimiseks, kuid kirjavälaja oli nad teisele edasi andnud, sest ülikool ei jõudnud veel võlgu olevat osa nende hinnast tasuda.

Siiski 1703. a. juunis saadeti nad Lüübekist välja ja laevnik Burmeister sai ülikoolilt 50 riigitaalrit Lüübeki kirjavälajale Jobst Rüdemann'ile võla tasumiseks. Seekord muretseti gooti tüüpe — „rootsi kirja“, suurt ja väikest mittelfraktuuri 4 tsentnerit¹⁾, kuna vastu saadeti 2 tsentnerit kõlbatut fraktuuri.

1) Tsentner = 100 skälpundi = 42,5 klgr.

Vahe peal 1703. a. jaanuaris oli Brendeken esitanud palve, sest 1699. a. tellitud kirjatüübid ei olnud veel Pärnu pärale jõudnud, et Rüdemannil lastaks trükikoja jaoks veel uusi tähti juurde valada, nimelt kreeka ja heebrea tüüpe, millistest trükikojal oli suur puudus. Konsistoorium otsustas aga enne veel järele küsida, palju nende valmistamine maksma läheks ja kas Rüdemann ei lepiks 10 riigitaalri suuruse tasuga, millise summa ta oli varemini juba kätte saanud, kuigi teiste tüüpide arvel.

Tähendatud tüüpide tellimise küsimus oli uuesti päevakorral ühel järgneval konsistooriumi koosolekul, millest ka prokantsler Nicolaus Bergius osa võttis. Tema soovitas neid tellida Braunschweigist, sest ta olevat seal valatud tüüpide headuses isiklikult veendunud oma Stokholmis ilmunud prantsuse lauluraamatu trükkimise tõttu ¹⁾, kuid arvas siiski tarvilikuks veel enne seda tähendatud lauluraamatu trükkijalt ²⁾ järele küsida. Kui selle järele rektor ³⁾ teatas, et Lüübeki kirjalaja on juba avansina 20 riigitaalrit saanud, loobus prokantsler oma ettepanekust ja avaldas nõusolekut nende Lüübekis valamiseks. Kas need kreeka ja heebrea tüübid pärale jõudsid ühes juba varem mainitud saadetisega sama aasta juunis, on kaheldav, sest see saadetus sisaldas ainult gooti kirja. Vastuoks võib oletada, et need tüübid üldse Pärnu ei jõudnud, sest trükikoja 1707. a. inventuuris neid ei leidu. Viimane tüüpide saadetus ülikoolitrükikojale oli 1704. a. septembris ja hilisemates ülikooli arvetes kirjatüüpe enam ei mainita.

Palju soovida jättis teise ülikooli kirjatüüpide inventariseerimine. Esimene inventuur tehti 1691. a., kuid peale selle ei koostatud Tartus enam ühtki nimestikku, ja kui Pärnu ülekolimise järele vajati täpsat ülevaadet tüüpide seisukorrast, sest uute juurdemuretsemise küsimus oli päevakorrale kerkinud, nõudsid trükikoja inspektorid selle kokku-seadmist Brendekenilt. Viimane aga vaatamata mitmekordsele meele-tuletamisele ei täitnud inspektorite nõudmist ja sel põhjusel olid nad sunnitud 1700. a. detsembris pöörduma konsistooriumi poole. Kuid ka konsistooriumi otsus trükkida tüüpide nimestik ei mõjustanud Brendekeni ja 1702. a. nõuti talt uuesti selle koostamist. Alles 1703. a.

1) Nicolaus Bergius oli enne Pärnu kindralsuperintendiks nimetamist prantsuse koguduse õpetajaks Stokholmis, mil ta tõlkis rootsi lauluraamatu prantsuskeelde. See ilmus 1700. a. pealkirja all: *Livre des cantiques avec les pièces qui y appartiennent*.

2) Teose trükkijaks oli Olof Enaeus, surnud 1710. a., kes 1700. a. nimetati Muististekollegiumi raamatutrükkijaks. Raamatu impressumiks on, nagu lahkesti teatas Upsala ülikooli raamatukoguhoidja härra S. A. Bring: à *Stocholme. Chez Olaus Enaeus, imprimeur du College Royal des Antiquitez l'an 1700.*

3) TÜProt. 11. veebr. 1703.

jõuti nii kaugele, et tüübid järele vaadati ja kaaluti¹⁾, kusjuures selgus, et eelmise inventuuriga võrreldes olid ümber valatud kõik kraadid peale kolme kõlbmatu: heebrea, kreeka ja „jungfru“ fraktuuri, mida ka tegelikult kõige vähem vajati. Seekord kaalusid tüübid umbes sama palju kui 1691. a. — 2260 naela.

Järgneva inventuuri koostamine tehti Brendekenile ülesandeks 1707. a. mais, kuid see viimane Tartu-Pärnu ülikooli kirjatüüpide nimestiku²⁾ koostamine toimus alles 13. juunil 1708. a., kus selgus, et trükitüüpe oli 500 naela ulatuses juurde kasvanud, kuna nende üldarvuks osutus nüüd 2796 naela. Ka sel juhul oli suur hulk tüüpe kulunud, neist kasutamiseks täiesti kõlbmatuid 69 naela.

Nagu siit selgub, valmistati tüübid teise ülikooli jaoks kõik Lüübekis; seda võib ka esimese ülikooli kirjatüüpide kohta oletada, sest koguni Rootsi trükikodasid ja Turu ülikoolitrükikoda varustas nendega Lüübek, kuna Rootsi tolle aja ainus kirjavälja, Stokholmi raamatutrükikoda Peter van Selow ei suutnud muidugi kõiki Rootsi trükikodasid kirjatähtedega rahuldada.

1) Inventuurnimestik 10. juun. 1703. T-PÜA. k. 32. Vt. lisa nr. 2.

2) Inventuurnimestik T-PÜA. k. 32. Vt. lisa nr. 3.

Lõppsõna.

Kahjuks puudub käesolevas uurimuses ruumi puudusel võimalus lähemale käsitlele võtta selle ajastu Tartu ja Pärnu raamatutööndust täies ulatuses: paberiveskit, raamatukauplemist ja raamatuköitjaid. Võib ainult üldjoontes nii palju tähendada, et Tartu Meltsiveski, mis 1632. a. annetati kindralkuberneriga poolt raamatutrükkija Jacob Beckeri trükikojale vajaliku paberi valmistamiseks, läks ülikoolile üle Kristiina otsusega 1638. a. Seejuures ei suutnud aga veski oma tegevust täies ulatuses avaldada ja tekib küsimus koguni, kas ta üldse oma muu tegevuse kõrval paberit valmistas. Seni pole leitud tõendusi, et Jacob Beckeri kui ka ülikooli trükised oleksid ilmunud Tartus valmistatud paberil, ka ei kasutanud oma veski paberitoodangut Tartu linna raad.

Püsiva raamatukaupluse sai ülikool endale alles Pärnus ja sellega ühenduses ka Pärnu linn Riia raamatutrükkija G. M. Nölli isikus. Tartus teotsemise ajal ei olnud ülikoolil ega üldse Tartu linnas ühtki püsivat raamatukauplust ja oma nõudeid võis rahuldada ülikool ainult teistes linnades asuvate raamatukauplejate kaudu, kelleks osutusid 1650. aastail Lorentz Jauch ja 1690. a. peale Nölli kõrval veel Tallinna raamatukaupleja Johann Mehner. Kuigi Nölli asus alaliselt Riias, oli tal siiski raamatuladu ka Pärnus, mille asukohaks oli ülikooli peahoone.

Raamatuköitmine esines selle kõrval küll iseseisva raamatutöönduse haruna juba esimese ülikooli tegevuse ajal Tartus, kus raamatuköitjaks sai 1648. a. Riist tulnud Christoph Schmidt. Teise Tartu ülikooli raamatuköitjaks oli Johann Hinrich Cantzler ja Pärnu ülikooli raamatuköitjaks juba varem Pärnus teotsev Gottfried Hoffman.

Rootsiaegse ülikooli trükikoja tegevuse lõpetamisele järgnes pikk vaheaeg, kus Pärnu ega Tartu ei avaldanud peaaegu terve sajandi jooksul mingisugust trükitegevust. Pärnus asutati uus trükikoda alles 1809. a. Gotthard Marquardt'i poolt, mille 1840. a. omandas Friedrich Wilhelm Borm. Põltsamaalt Tartu kolis Michael Gerhard Grenzius alles 1789. a. Ainus linn Eesti alal, kus teotses XVIII s. püsiv trüki-

koda, oli Tallinn, mille kõrval omab erilise tähtsuse Lõuna-Eesti jaoks ka tööstuslik keskkohd Põltsamaa, kus trükikoja asutas dr. P. Wilde 1766. a., mis aga 1773. a. tules hävines. Uuesti seati see korda 1782. a., kuid ka sel korral ei saanud Põltsamaa seda kaua kasutada. Kuna sealset raamatutrükikijat Grenziust ootas Tartus laiem tegevusväli, kolis ta sinna üle, kus 1802. a. sai ülikooli raamatutrükikijaks. Tema tegevus avaldus eriti tagajärjekalt eestikeelsete raamatute trükkimise alal, ja sest ajast peale muutus Tartu trükitegevus palju elavamaks. 1814. a. alates teotsesid Tartus ajutiselt koguni kaks trükikoda, mis aga peatselt ühte liitusid. 1837. a. peale asus Tartus püsivalt vähemalt 2 trükikoda. Peale Tartu ja Pärnu oli Eesti linnadest veel ainult Tallinnas trükikoda XIX sajandi esimesel poolel.

Andnud üksikasjaliku ülevaate Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikojast tuleb üldkokkuvõttes tähendada, et see oli tüüpline XVII s. trükikoda, mille tooted trükitehnilisest kuulusid trükikunsti üldise languse tõttu keskpäraste hulka, kuid mis oli varustatud rikkaliku sisseseadega. Viimane asjaolu tõi endaga kaasa Turu ülikooli püüded seda omandada oma trükikoja sisseseade täiendamiseks, mis lõppeks ka õnnestus. Tartu-Pärnu trükikoda töötas peamiselt rootsi akadeemia huvides ja tema trükitooted levinesid Baltimail ja Rootsis, kuna Saksamaal nad turgu ei leidnud, vähemalt Frankfurti ja Leipzigi messikataloogides neid ei esine. Eesti kultuurloosse ei ole ta sügavaid jälgi jätnud, mille põhjus peitub muidugi selles, et raamatutrükikija kõige oma hea tahtmise juures ei saanud õigust eestikeelsete raamatute trükkimiseks. Palju tulemusrikkamaks osutub selle tegevus Rootsi XVII sajandi kultuuroolude selgitamisel, andes mõndagi lisandust rootsi literaarloole Tartu professorite ja üliõpilaste vaimutoodangu avaldamise kaudu.

Lisa nr. 1.

Academia Gustaviana trüki-
tüüpid inventuurnimestik 1661. a.
BGGA. msc. 775. B—30.

Specification der Laden und Buchstaben in der Dorptschen Buchdruckerei.

1 Kasten mitt Deutschen Buchstaben, darin aber wenig, und dieselbe zimlich
abgenüzzt.

¹/₂ Kasten mitt geschobenen Lateinischen Buchstaben, da aber in einigen Fa-
chern wenig mehr vorhanden.

1 Kasten mitt Griechischen Buchstaben, davon einige Fächer ganz voll, in
etlichen aber wenig.

¹/₂ Kasten mitt Lateinischen Buchstaben, davon aber wenig vorhanden.

1 Kasten mitt groben Deutschen Buchstaben, davon aber in einigen Fächern
wenig, auch Sie sehr abgebraucht.

1 Kasten mitt geraden Lateinischen Buchstaben, davon noch in allen Fächern.

1 Kasten mitt dergleichen Lateinischen Buchstaben, davon viel Fächer ganz Leer,
die Buchstaben auch sehr abgebraucht.

1 Kaste mitt geraden kleinen Lateinischen Buchstaben, Welche noch neu, in
einigen Fächern aber Wenig Vorhanden.

1 Kaste mitt geschobenen kleinen Lateinischen Buchstaben, so noch zimlich gutt,
in vielen Fächern aber wenig Vorhanden.

¹/₂ Kaste mitt groben Lateinischen Buchstaben, davon aber in den meisten
Fächlein wenig, in einigen fast nichts, sein auch Wenig abgenüzzt.

1 Kasten darin allerhand Deutsche Buchstaben, grobe und kleine, so durchein-
ander lagen, weil die Fächer zu nichte gemacht, die Buchstaben sein auch sehr abgenüzzt.

¹/₂ Kaste mitt Deutschen Buchstaben, darin in etlichen Fächlein nichts, in
etlichen wenig.

1 Kaste mitt zimlichen groben Buchstaben, davon die wenigsten Fächlein voll,
in den meisten nichts.

¹/₂ Kaste mitt zimlichen groben Lateinischen Buchstaben, davon in der wenig-
sten Fächern etwas.

1 Kaste mitt Leisten zu Columnen.

1 Kaste mitt geschobenen kleinen Lateinischen Buchstaben, davon in allen
Fächern wenig.

1 Kaste dergleichen Buchstaben, davon aber kein Fach voll.

1 Kaste grober Deutscher Buchstaben, so noch ganz neu, davon aber in einigen
Fächlein wenig.

1 Kaste Lateinischer geschobener groben Buchstaben.

1 Kaste kleiner Lateinischen Buchstaben, davon viel Fächer ledig.

1 Kaste kleiner Deutscher Buchstaben.

- 1 Kaste dergleichen Buchstaben.
 1 Kaste Deutscher Buchstaben, darin wenig.
 $\frac{1}{2}$ Kaste mitt Ebröischen neuen Buchstaben, da noch in allen Fächlein.
 1 Kaste mitt kleinen Deutschen Buchstaben, dabon noch eine ziml. Quantität.
 1 Kaste mitt Lateinischen Buchstaben, so neu, noch alle Fächer zimlich voll.
 1 Kaste mitt groben Deutschen Buchstaben, darin aber wenig vorhanden.
 $\frac{1}{2}$ Kaste mitt kleinen Lateinischen Buchstaben, dabon die Fächer noch voll.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt Syrischen Buchstaben, da noch in allen Fächlein.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt lateinischen Buchstaben, ebensals noch alle Fächlein zimlich voll.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt Griechlischen Buchstaben, dabon noch in allen Fächern.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt kleinen Lateinischen Buchstaben, so zimlich voll.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt Charact. zum Calender, so neu.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt kleinen Lateinischen Buchstaben, dabon wenig vorhanden.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt dergleichen Buchstaben, dabon, die Fächer voll.
 $\frac{1}{2}$ Kasten Lateinischer Buchstaben, ist zimlich voll.
 $\frac{1}{2}$ Kasten mitt Spatien, so zwischen die Wörter ¹⁾ geschoben werden.
 1 Kasten mitt allerhand Buchstaben und Characteren, so durcheinander liegen.
 Es ist zu merken, daß in allen Kasten die Buchstaben durcheinander liegen.

Lisa nr. 2.

Academia Gustavo-Carolina
 trükittüüpide inventuurnimestik
 10. VI. 1703. T-PÜA. k. 32.

Anno 1703 den 10 Junii bleswe utthi Kongl. A[cademiens Tryckerij] huus i Pernow af då warande Typographiae Inspecto[ribus], de dår samma]stådes befindtliche Trycke Striffter öfwerseðde, som af Ko[n]gl. Aca[demiens] gamla tillsörrende d. 11 May 1691 inventerade Tryck i Tyssland omgutne år, undantagandes 3nne hår under sub NB., specificerade, och besunnes tillita med sielfwa lådorna effter Stadz-twichten, som följer,

	Stålpund
Öroof Canon Fraktur med lådan	" 84:—
Dubbel medel <i>antiqua</i> med en låda af <i>quadrat stiler</i>	" 183:—
<i>Text antiqua</i> med lådan	" 177:—
<i>Tertia Cursif</i> med lådan	" 93:—
NB. Medel <i>Hebraisk</i> gammalt afndt och odugeligit Tryck med lådan	" 65:—
Medel <i>antiqua</i> af tvenne lådor	" 236:—
<i>Tertia antiqua</i> med lådan	" 188:—
NB. Medel Grefist gammalt odugeligit afndt Tryck med lådan	" 131:—
Medel <i>Cursif</i> med lådan	" 160:—
<i>Text Fraktur</i> med lådan	" 172:—
<i>Tertia Fraktur</i> 2 lådor	" 320:—
NB. Jungfru <i>Fraktur</i> gammalt, doch ån bruffligit Tryck, med lådan	" 126:—

¹⁾ Kustutatud: Buchstaben.

<i>Roman antiqua</i> med lådan	"	70:—
Äf gammalt afnött odugeligit Tryck stic- des af ofwantrorde dato till Skrifftgiutaren uthi <i>Lubeck</i> , i afståning för de nya hjit öfvertomne stiler	"	240:—
Än blef i behåll af gamle odugelige Trycke stiler	"	15:—
	"	2260:—

Actum ut supra.

Samuel Auséen Ericus Fahlenius

I. C. Prof: Publ:
et h. t. Insp. aedific. *h. t. Typogr. inspect.*

A tergo: dasz eine gewichte welches wir vor 100 *℥* gewogen,
ist nur 88 *℥* gewesen.

Lisa nr. 3.

Academia Gustavo-Carolina
trükitüüpide inventuurnimestik
13. VI. 1708. T-PÜA. k. 32.

Prod. d. 18 Junii 1708.

Anno 1708 d. 13 Junii inventerades uthi Kongl. Academiens Tryckerij huus i
Pernow af Hr. Rectore Magnifico och då för tiden warande *Inspectoribus Typo-*
graphiae, de där sammanstades befindtelige Tryckestrifter, och befunnos tillfite med
fielfwe lådorna effter twilchten som fölier,

	m ^r
Nr. 1. <i>Roman</i> eller <i>Canon Antiqua</i> med lådan år godt och <i>Complet</i> Tryck	66:—
2. <i>Sijten Canon Fraktur</i> med lådan, godt och <i>Complet</i>	80:—
3. <i>Stor Canon Fraktur</i> med lådan, godt och <i>Complet</i>	111 ¹ / ₂ :—
4. Dubbel mindre <i>antiqua</i> med lådan, godt och <i>Complet</i>	144:—
5. <i>Text Antiqua</i> med lådan, godt och <i>Complet</i>	203:—
6. <i>Text Fraktur</i> med lådan, duger intz, år <i>defect</i> , och bñst att omsmåltas	176:—
7. <i>Tertia Cursif</i> med lådan, halffbrösligten, men <i>Complet</i>	116:—
8. <i>Tertia antiqua</i> med lådan, år intz brut- lig, bñst att omsmåltas	186:—
9. <i>Tertia Fraktur</i> med 2 lådor, duger intz bör omsmåltas	284:—
10. Medel <i>Graecum</i> med lådan, duger intz, år försligten och <i>defect</i>	123 ¹ / ₂ :—
11. Medel <i>Hebraisk</i> med lådan, år försligtet utom <i>Puncter</i>	64 ¹ / ₂ :—

12. Lijten Medel *Fractur* med 2 lådor, år
godt och *Complet* 298:—
13. Grof Medel *Fractur* med 2 lådor, detta
med Nr. 12 åre de 2 sidst köpte nya
Striffter 303:—
14. Medel *Cursif* med lådan, helft försljitt
doch brufligit för nödh ftull 163:—
15. Medel *Antiqua* med 2 lådor och 6 Steppe
år twål *Complet*, doch gammalt, fom
tan omfåltas 294:—
16. Jungfru *Fractur* med lådan. År nytt,
men *defect*. Har inth funnat brufas
för *materien* år för twee och *Lit. K.*
fattas 115:—
- Gammalt obrufligit Tryck med lådan 69:—
- Deßutan åre i Tryckerijt befundne 11
Regaler
Ingen Präß fom hörer Tryckerijt till ey
heller någre Bierather, eller uthfturte
Booftåftvoer.

2796

Actum ut Supra.

Ingemund Bröms:
Acad. h. t. Rector.

Samuel Auséen:
J. C. P. et aedif. insp.

Johan Brendeken.

REFERAT.

Die Universitätsbuchdruckerei in Dorpat und Pernau zur schwedischen Zeit.

Einleitung.

Der Geschichte des Buchgewerbes im Baltikum ist von den Forschern bisher verhältnismässig wenig Beachtung geschenkt worden. Bietet Arend Buchholtz in seiner „Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888“ einen sehr aufschlussreichen Überblick über die Tätigkeit der ältesten, in Riga gegründeten Druckerei der baltischen Lande im 16. (beginnend mit 1588) und 17. Jahrhundert, so ist die neuere Zeit von ihm nur in allgemeinen Zügen dargestellt worden. Und von diesem Werke abgesehen, hat die Tätigkeit der übrigen Druckereien bisher nur eine Behandlung in Aufsätzen skizzenhaften Charakters erfahren. Was nun das estnische Gebiet im besonderen anlangt, so ist einstweilen nur die Geschichte des graphischen Gewerbes in Dorpat Gegenstand etwas eingehenderer Forschungen gewesen, während die Druckerverhältnisse in Reval, Pernau und Narva, den einzigen Städten in denen schon im 17. Jh. Druckereien bestanden haben, fast garnicht erörtert worden sind. Dabei ist das Revaler Buchgewerbe besonders produktiv gewesen, was durch das bis jetzt unveröffentlichte Quellenmaterial eingehendst dargelegt werden könnte. (12–13).

Hinsichtlich der Dorpater graphischen Anstalten muss bemerkt werden, dass W. Stieda in seinem Artikel: „Die Entwicklung des Buch-Gewerbes in Dorpat“ (Archiv f. Gesch. d. Dtsch. Buch-

handels VII) zwar die Tätigkeit der Dorpater Druckereien bis um die Mitte des 19. Jahrhunderts verfolgt. Eine auf gründlicheren Quellenstudien beruhende Behandlung wird in dieser Übersicht aber eigentlich nur der Universitätsdruckerei im 19. Jh., hauptsächlich dem Buchdrucker M. G. Grenzius zuteil, den dann A. Feuereisen später zum Gegenstand einer weiteren, tieferschürfenden Untersuchung machte. Hinsichtlich der älteren Periode, der Offizin der Dorpater Universitäten zur schwedischen Zeit, beschränkte sich Stieda auf die Resultate der älteren Untersuchungen Bacmeisters, Schirrens und Aug. Buchholtz' zur Geschichte der Dorpat-Pernauer Akademie, die er durch Angaben über die Bücherproduktion bereicherte, sich hierbei auf die in Gadebuschs „Livländischer Bibliothek“ erwähnten Büchertitel als massgebende Quelle stützend. Auf diesem Wege konnte Stieda erklärlicherweise keine Vollständigkeit und Genauigkeit in seiner Arbeit erzielen, denn die Ungenauigkeit der Büchertitel in der von ihm benutzten Quelle bedingte Folgerungen, die ein in mancher Hinsicht stark verzeichnetes Bild des tatsächlichen Sachverhalts ergaben (13–14).

Dabei ist das 17. Jh. von ganz besonderer Bedeutung in der Entwicklung des Buchgewerbes auf estnischem Gebiet, entstanden doch damals die ersten Druckereien in Reval und Dorpat. Die erste Druckanstalt auf estnischem

Gebiete überhaupt war die akademische Buchdruckerei in Dorpat, die ihre Tätigkeit bereits 1631 begann; und etwas später, 1633, erhielt Reval seinen ersten städtischen und zugleich Gymnasialbuchdrucker in der Person Christoph Reusners aus Stockholm (10–12).

Die vorliegende Untersuchung nimmt das 300-jährige Jubiläum der Gründung der Dorpater Universität, wie besonders auch den Umstand, dass 300 Jahre seit dem Druck des ersten Buches auf estnischem Gebiete verstrichen sind, zum Anlass. Sie basiert auf Quellenmaterialien, hauptsächlich den gegenwärtig in der Dorpater Universitätsbibliothek aufbewahrten Protokollen der ersten Akademie zur schwedischen Zeit, den Universitätsarchivalien „Dorpat-Pernau universitetsarkiv“ im Reichsarchiv zu Stockholm und den in der Gesellschaft für

Geschichte und Altertumskunde zu Riga erhaltenen Dokumenten, die August Buchholtz dorthin zusammengebracht hat. Ergänzende Materialien zur Aufhellung einzelner spezieller Fragen lieferten das Estn. Staatl. Zentralarchiv wie auch die Archive der Städte Pernau, Riga, Dorpat und Reval (3–5).

Die in der Arbeit gegebene Statistik der buchgewerblichen Produktion erhebt keinerlei Ansprüche auf absolute Vollständigkeit, sie soll vielmehr nur das Gesamtbild der Tätigkeit der Druckerei illustrieren. Dass dieses Gesamtbild aber durch ev. in Zukunft hier oder da noch zum Vorschein kommende Drucke, die in vorliegender Arbeit keine Berücksichtigung gefunden haben, sich wesentlich verändern wird, dürfte kaum wahrscheinlich sein (3–5).

Die Druckerei der Academia Gustaviana 1631–1656.

Als das 1630 während der reformenreichen Amtszeit des livländischen Generalgouverneurs Johan Skytte in Dorpat gegründete Gymnasium academicum zu einer Universität ausgebaut werden sollte und 1630 auch das livländische Hofgericht seinen Sitz in Dorpat nahm, machte sich das Bedürfnis nach einer Druckerei immer empfindlicher bemerkbar. Um dem abzuhelpen, kaufte Skytte schon im Juni 1631 in Deutschland eine Druckereieinrichtung für 833 1/3 schwed. Rtlr. an und engagierte gleichzeitig zwei Gesellen für die zu gründende Öffizin. Der zum Professor an der neuen Akademie ernannte Andreas Virginus sollte sie aus Stettin mitbringen, und tatsächlich traf er im November 1631 mit den Typen und den beiden Gesellen in Dorpat ein. Die Gesellen, Michael Törlitz aus Luckenwalde (Brandenburg) und Christian Gülicke aus Treptow (Pommern) erledigten die technischen Arbeiten gegen freien Aufenthalt und einen Wochenlohn von 2 Rtlr. Zum Leiter der neuen Druckerei wurde der rigasche Bürger Jacob Becker ernannt, der allerdings

kein professioneller Buchdrucker war, sich vielmehr damals wie auch später auf dem Gebiete des Postwesens betätigte. So konnte die Druckerei ihre Tätigkeit beginnen, und im Dezember 1631 erschien als erstes Erzeugnis der neuen Anstalt Prof. A. Virginus' *DISPUTATIO SEXTA/De/ MIRACULOSA/ET SALUTIFERA/ SERVATORIS NOSTRI/ CONCEPTIONE ET NATIVITATE* (18).

Die Annahme, dass in Dorpat bereits 1630 gedruckt worden ist, entbehrt demnach jeglicher Begründung.

Lebhafter entfaltete sich die Tätigkeit der Druckerei allerdings erst nach der feierlichen Inauguration der neuen Akademie im Oktober 1632, aus welchem Anlass gleich eine ganze Reihe von Druckwerken das Licht der Welt erblickte (15–20).

Becker blieb nicht lange in Dorpat. Offenbar wurde er in seinen Hoffnungen auf grössere Einnahmen durch den neuen Posten denn doch getäuscht. Ein festes Gehalt war für den Universitätsbuchdrucker zunächst nicht vorge-

sehen; Becker bezog immerhin 33 $\frac{1}{3}$ Rtlr. jährlich. Ausserdem war die Druckerei in ungünstigen Räumen untergebracht. So vernachlässigte Becker die Druckerei und zog 1636 wieder nach Riga zurück. 1637 mit der Universität geführte Verhandlungen zur Besserung der Lage zeigten keine greifbaren Resultate, und so gab Becker endgültig seinen Dienst an der Akademie auf.

Die Persönlichkeit Beckers ist im Zusammenhang mit seinem Ausscheiden aus dem Dienste der Universität von Schirren und nach ihm von Stieda und Ar. Buchholtz in reichlich düsteren Farben geschildert worden: sie beschuldigen ihn der Unterschlagung zweier seltener, zum Inventar der Druckerei gehöriger Bücher, wie auch der Weigerung, das Original der Urkunde über die Donation der „Malzmühle“ auf Anforderung der Universität herauszugeben. Was nun die erste Anschuldigung anlangt, so beruht sie auf einer irrtümlichen Auslegung durch Schirren eines von ihm benutzten Dokuments (Eingabe der Akademie an den Generalgouverneur 25. November 1636. Ges. f. Gesch. u. Altertumskunde zu Riga, Ms. 775): „zwene neue Schrifte allss, — Roman antiq' und Paragon antiq'“ bedeuten Schrifttypen, nicht Bücher. Wahrscheinlich waren die von der Universität bestellten neuen Typen erst bis Riga gekommen, und Becker hat sie dann auch weiter nach Dorpat befördert. — Was aber die Malzmühle betrifft, so hatte Skytte sie persönlich Becker zur Herstellung des für die Druckerei notwendigen Papierses geschenkt. Als 1638 die Malzmühle durch Resolution Königin Christinas der Universität zugeprochen wurde und Becker sie nicht mehr zu verwerten beabsichtigte, übergab er die Dokumente der Universität. 1636 hatte Becker jedenfalls seinen Dienst noch nicht definitiv quittiert und die Druckerei noch nicht amtlich übergeben. — Dass die Universität die Mühle tatsächlich zur Papierherstellung benutzt hat, darüber fehlen uns jegliche Anhaltspunkte (21—22).

Jedenfalls bedeutet die Ära Becker die interessanteste Periode in der Geschichte der Universitätsdruckerei, denn Becker beschränkte sich in seinem Betätigungsdrang nicht nur auf den Druck von Büchern, sondern pflegte auch einen anderen Zweig des Buchgewerbes — den Verlag; daher er auch in den erhaltenen Protokollen der Akademie mehr mit Verleger tituliert wird. Kulturhistorisch verdient auch die Tatsache Beachtung, dass Becker die Herausgabe der ersten Zeitung im Baltikum plante, zu welchem Zweck er mit dem rigaschen Buchdrucker G. Schröder 1632 einen Vertrag abschloss. Der Plan kam aber nicht zur Ausführung. — Die folgenden Leiter der Druckerei, Vogel und Brendeken, haben beide nur je ein Werk verlegt. Unter Becker aber gingen aus der Universitätsdruckerei hervor und wurden von ihm verlegt Werke des Superintenden H. Samson, wie auch eine ganze Reihe von Werken des Prof. Fr. Menius, dessen „Historischer Prodomus“ auch heute noch nicht völlig bedeutungslos ist. Das alles erschien im Laufe der ersten drei Jahre. 1634 liess sein Eifer als Verleger merklich nach. Um die Gangbarkeit der Verlagsartikel möglichst zu steigern, bedurfte es natürlich auch einer ansprechenden Aufmachung der Bücher. Daher ist es verständlich, dass Becker auf die Ausstattung seiner Bücher gebührendes Gewicht legte; andererseits allerdings ebenso erklärlich, dass die Dorpater wie auch Pernauer Druckerei in späteren Zeiten, als die Verlagstätigkeit der Drucker aufgehört hatte, niemals irgendwie künstlerischer ausgestattete Werke herausgebracht hat.

Nach seiner Rückkehr nach Riga widmete Becker sich vorwiegend dem Ausbau des Postverkehrsnetzes, das er bis nach Russland und Litauen zu erweitern plante. Doch gab er die Versuche, sich auf dem Gebiete des Buchgewerbes zu betätigen, nicht endgültig auf, erwarb vielmehr 1646 von der Witwe Duderstedt (ehem. verwitweten Rittaw) das frühere Chr. Rittawsche Buchhändlerprivileg. Rittaw plante schon 1630 eine Druckerei in Dorpat zu gründen, doch

machte sein Ableben diesen Bestrebungen ein Ende. Das erworbene Privileg wollte Becker ausser für Riga auch für die Eröffnung einer Buchhandlung in Dorpat ausnutzen und suchte bereits um die Genehmigung der zollfreien Einfuhr von Büchern nach. Aber wie so manche andere der von ihm geplanten Unternehmungen, blieb auch diese unausgeführt und Dorpat ohne eine reguläre Buchhandlung (22—23).

Nach dem Abgang Beckers suchte die Universität einen neuen Leiter für ihre Druckerei. Es war auch schon in allgemeinen Zügen ein Vertrag mit einem gewissen Vitus vereinbart worden, der neben seinen Obliegenheiten als Drucker auch die Eröffnung einer Buchhandlung übernehmen sollte. Aber ungeachtet die Verhandlungen sich bis 1639 hinzogen, erschien dieser Vitus nicht in Dorpat und die Druckerei stand 1636—1643 unter der Aufsicht der Universität selbst: die Geschäftsführung unterstand den Druckereinspektoren, während die technische Leitung in den Händen des ehemals Beckerschen Gesellen Michael Törlitz lag. Die Produktivität der Druckerei wurde durch diesen Modus nicht weiter beeinträchtigt, die Zahl der erscheinenden Dissertationen stieg dauernd. Wohl aber litten die Typen infolge des Fehlens eines regulären Leiters und des Mangels einer soliden technischen Oberaufsicht (25—26).

Dieser Zustand dauerte bis 1643, in welchem Jahre der wahrscheinlich aus Deutschland herübergekommene Johan Vogel Buchdrucker wurde. Die bisher vertretene Anschauung, als hätte Vogel schon wesentlich früher, gleich nach Beckers Abgang, seine Tätigkeit in Dorpat begonnen, erweist sich somit als unbegründet. Vogel blieb bis zur Eroberung Dorpats durch die Russen (1656) im Amte und ist bald darauf, im Dezember 1656 oder Anfang 1657, gestorben. Er bezog bereits ein festes Gehalt von 50 Silbertalern jährlich, wie es 1638 durch eine königliche Resolution festgelegt war. Dafür war er verpflichtet alle Programme des Rektors unentgeltlich zu drucken, während der Druck der übrigen Disser-

tationen und sonstigen Schriften und Patente nach einer genau fixierten Taxe zu erfolgen hatte. Mit diesen Einkünften konnte Vogel seinen Lebensunterhalt nicht bestreiten und versuchte sich daher durch Bierbrauen und Papierhandel Nebeneinnahmen zu schaffen (26—27).

Abgesehen von dem für seine Druckerei notwendigen Papier hat er auch den Bedarf des Universitätssekretariats gedeckt und offenbar auch die Studenten mit dem nötigen Papier versehen. Während der zweiten Periode der Dorpater Universität war der hauptsächlichste Papierlieferant nicht der Buchdrucker, sondern der Buchbinder Hinrich Cantzler und während der Pernauer Periode in erster Linie der Postmeister Joh. Frost, der sogar einen ständigen Papierladen gehabt zu haben scheint. In vereinzelten Fällen bezog die Universität das notwendige Papier in Dorpat vom Apotheker G. Hasenfelder, der, soweit wir es übersehen, auch der ausschliessliche Papierlieferant des Dorpater Rats war, sowie dem Kaufmann Johann Kellner; in Pernau von den Kaufleuten C. Balck, Detloff Detleffsen, Peter Preiskorn und Georg H. Greiff. Das von der Universität benutzte Papier war holländischer Provenienz, während das vom Dorpater Rat für seine Protokolle verwendete aus Lothringen, Frankreich und Deutschland stammte. Der Preis des Druckpapiers belief sich auf 5—8 Weisse pro Buch, vorwiegend 6 Weisse; doch benutzten die Dorpat-Pernauer Universitätsbuchdrucker entsprechend dem Brauche der Zeit für eine Dissertation Papiere verschiedener Qualität, und zwar wurde gewöhnlich $\frac{1}{4}$ der Auflage auf Postpapier, der übrige Teil aber auf gewöhnlichem Druckpapier gedruckt. Natürlich kam beim Druck der einzelnen Teile der Auflage eines Werkes immer Papier der gleichen Qualität in Anwendung (27—29).

Vogel arbeitete mit nur einem Gesellen, dem oben erwähnten M. Törlitz. Zwar wurde 1639 ein gewisser Joachim Keyl aus Riga berufen, doch scheint er wahrscheinlich nicht nach Dorpat gekommen zu sein. Nach Törlitz' Tode

(nach 1646) wurde der in Örebro geborene Johan Winter sein Nachfolger; später, 1688, wurde er zum Leiter der Druckerei des Bischofs von Åbo Johan Gezelius ernannt (29).

Bei der Erörterung der Druckereiverhältnisse zur Zeit der ersten Universität sind wir leider auf sehr lückenhafte Daten angewiesen, die durch die Produktion selbst nur eine teilweise Ergänzung erfahren. Eine Kontrolle und Beaufsichtigung der Offizin lag zwei aus der Zahl der Professoren ernannten Druckereinspektoren ob, die darüber wachen mussten, dass keine Schriften gedruckt würden, die nicht die Zensur des Universitätskonsistoriums oder des Dekans passiert hatten und gegen die Religion resp. den Staat gerichtet waren oder gegen die Moral verstießen. Ungeachtet dieser Aufsicht kamen in Dorpat, wie ja auch anderwärts, Übertretungen der Vorschriften vor. Im allgemeinen muss bemerkt werden, dass die Dorpater Druckerei in ihrer Leistungsfähigkeit nicht hinter den zeitgenössischen akademischen Druckereien in Upsala und Åbo zurückstand, und auch von der Revaler nicht übertroffen wurde. Wohl aber konnte sie mit der rigaschen Stadt-druckerei weder hinsichtlich der Quantität der jährlich herausgebrachten Drucke noch auch deren Qualität in Konkurrenz treten (29–31).

Im Laufe der 25 Jahre des Bestehens der ersten Dorpater Universität sind über 700 Werke gedruckt worden. Die höchsten Ziffern entfielen auf die Jahre 1642 mit 54 und 1649 mit 45 Druckwerken; im allgemeinen stieg jedoch die Jahresproduktion nicht über 40. Den grössten Teil dieser Drucke bildeten die 1–2 Bogen starken Disputationen, Dissertationen und akademischen Reden, die alle in lateinischer Sprache abgefasst waren. In anderen Sprachen erschienen nur sehr wenig Bücher, und zwar während der Beckerschen Amtszeit 12 deutsche und 2 schwedische (32).

Nach 1636 wurde die Produktion der Druckerei einseitig akademisch und ausser den lateinischen Disputationen wurden nun im Laufe von ganzen 20 Jahren

nur 10 deutsche Werke und ein schwedisches, und zwar bis auf 2 alle nach 1644 unter Vogels Leitung fertiggestellt. Die nennenswertesten unter den Vogel-schen Drucken sind Pastor Johann Gutslaffs: „Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefßland Wöhhanda . . . 1644“ und seine Grammatik der estnischen Sprache „Observationes grammaticae . . . 1648“; ferner Prof. Joh. Gezelius Lehrbücher der griechischen Sprache, die im Selbstverlage des Verfassers erschienen: „eiusque impensis“. Eines besonderen Erfolges erfreute sich desselben Autors „Grammatica graeca citra Dialectos absoluta“, deren erste Auflage in Dorpat 1647, die letzte aber in Westerås 1813 erschien. Neben diesen Werken darf des Superintendents Paul Einhorn „Historia Lettica“ nicht unerwähnt bleiben. Die Drucklegung dieser Schrift führte zu Missshelligkeiten, da Einhorn die Druckkosten nicht erstattete. Die ganze Auflage ging daher versiegelt nach Riga an den Buchhändler Gerhard Schröder, und Einhorn beschuldigte nunmehr Schröder, sein Werk nachgedruckt und einen falschen Druckort auf dem Titelblatte angegeben zu haben (33–35).

Was das Format anlangt, so waren die Drucke der ersten Universitätsoffizin meistens in 4°, bis auf einige Ausnahmen, besonders die Gezeliussschen Werke, die in 8° erschienen; eine G. Geisslersche Schrift in 12° und eine Megalinnussche Dissertation von 1655 in 2°. Einer Pagination begegnen wir selten, nur in den grösseren Werken; statt dessen ist immer noch die alte Bogenzählung gebräuchlich. Allerdings kamen in einigen Fällen in einem und demselben Werke beide Systeme zur Anwendung (35).

Hinsichtlich der zum Druck verwandten Schriften und Illustrationen weisen die Dorpater Drucke des 17. Jh. keine wesentlichen Eigentümlichkeiten auf. In lateinischen Werken kam nur Antiqua zur Anwendung, in den anderssprachigen Fraktur und Schwabacher. Sehr häufig wechseln in einem Werke Antiqua

und Fraktur, dazu noch Cursiv. Eine ganz besondere Mannigfaltigkeit weisen die Büchertitel auf mit ihren zahlreichen Schriftgraden, ja sogar Wechsel von roten und schwarzen Schriftzellen, zwecks besserer Hervorhebung der wichtigsten Wörter (35—36).

Die Ornamentik imponiert durch ihre Mannigfaltigkeit: zahlreiche Schluss- und Kopfvignetten, grosse Initialen und Titelschmuck, der gewöhnlich aus Randleisten bestand; in einigen Werken ist sogar jede Seite mit solchen Randleisten, allerdings von bescheidenerer Gestalt umrahmt. Die Titelholzschnitte sind alle deutscher Provenienz; einigen von ihnen begegnen wir auch auf Drucken des Upsalaschen Buchdruckers Mattsson. Hierbei muss bemerkt werden, dass auf den Titeln der Disputationen keine Titelholzschnitte vorkommen, wohl aber sehr häufig auf den Titeln der akademischen Festreden. Daneben begegnen wir aber auch Titeln ohne Rahmen ja sogar ohne jede Zwischenlinie, besonders unter den Beckerschen Drucken der Jahre 1632–1634 (36—37).

Im Zusammenhang damit ist es von Interesse, dass Becker als der einzige baltische Drucker des 16. und 17. Jahrhunderts neben dem Rigaschen Buchhändler Rittaw auf den Titeln der von ihm verlegten Werke ein Verlegersignet druckte (cfr. Bild I S. 2). Wie sonst im 17. Jahrhundert wimmelte es auch in den Dorpater Drucken nur zu häufig von Druckfehlern, von denen auch die Büchertitel nicht verschont blieben. Zum guten Teil mag es darauf zurückzuführen sein, dass der Druckerei ein ständiger Korrektor fehlte (37).

Die Druckerei war von ihrer Gründung an bis 1640 in einem gemieteten Lokal untergebracht und bezog dann ihr eigenes Gebäude. Die Frage eines eigenen Hauses für die Druckerei rückte zwar bereits 1636 auf die Tagesordnung, da die ungünstige Unterbringung der Anstalt nicht mit Unrecht für einen Grund des Ausscheidens Beckers aus dem Dienste an der Universität gehalten wurde. Um hier Abhilfe zu schaffen, wurde 1638 mit dem Universitätsöko-

nom Raverding ein Vertrag geschlossen, laut welchem er sein von der Witwe des weil. Gymnasialrektors Raicus erworbenes Haus der Universität für 450 Rtlr. verkaufte. Es war ein Steinbau, was damals nicht gerade häufig vorkam. Da aber die Königin es nicht für möglich befand, diese Summe aus den öffentlichen Mitteln auszukehren, der Universität aber zu ihrer Beschaffung freie Hand liess, so verwandte diese die für zwei temporär vakante Professuren und ebenso den Posten des Geschichtslehrers angewiesenen Summen für diesen Zweck. Für die übriggebliebene Summe wurden neue Typen angeschafft.

Das neue Haus lag an der Krämer- (heute Johannis-) Strasse, angrenzend an die damalige Marienkirche, gegenüber der Einmündung der Gildenstrasse, ziemlich genau an der Stelle des heutigen Studentenhauses. Bereits im Mai 1639 war es in den Besitz der Universität übergegangen; da aber der bisherige Mieter, der Schenkwirt Lambertus das Lokal nicht räumen wollte, da sein Mietsvertrag bis 1640 lief, so musste die Druckerei mit der Übersiedlung bis zu diesem Termin warten. Schon nach einigen Jahren war das Haus remontebedürftig, und 1646 musste sogar eine besondere Kommission eingesetzt werden, um den Umfang der vorzunehmenden Reparaturen festzustellen. Die Gelegenheit zog sich aber hin, denn obwohl Königin Christina bereits am 8. November 1648 die zum Ausbau der Auditorien im Hauptgebäude und zur Renovierung der Druckerei notwendigen Summen (1000 Rtlr.) assigniert hatte, konnten sie, ungeachtet mehrfacher Bitten seitens der Universität, doch nicht ausgekehrt werden. Es fehlte einfach an Geld (38—41).

Was die ganze Anlage und Einrichtung der Offizin betrifft, so kann auf Grund der erhaltenen Drucke und der Daten über die angestellten Gesellen angenommen werden, dass sie nur über eine Presse verfügte, mit Typen aber von Anfang an reich ausgestattet war. Das bestätigt auch ein späterer Aus-

spruch des Johan Gezelius, laut dem während seines Aufenthalts als Professor in Dorpat dort eine ordentliche Druckerei bestanden habe, mit hebräischen, griechischen, lateinischen, schwedischen oder deutschen Lettern wohl ausgerüstet, wobei die lateinischen weitaus die zahlreichsten waren. Nicht zuletzt hat Gezelius selbst zur Vervollständigung der Typenvorräte beigetragen, da er für den Druck seiner Arbeiten hebräischer und griechischer Lettern bedurfte, die 1639 auch angeschafft wurden (41).

Wie gegen Ausgang der ersten Universität zur schwedischen Zeit die Summen für die Remonten der Universitätsgebäude nicht mehr einliefen, so wurden auch keine Kredite mehr zu Erneuerung der mit der Zeit doch abgenutzten Typen bewilligt, ungeachtet seit 1649 die dahingehenden Bitten der Universität nicht aufhörten (42).

Als es im Juni 1656 zur Belagerung Dorpats durch die Russen kam, wurde die Universität nach Reval übergeführt; die Druckerei mit ihrem ganzen Inventar, die Bibliothek und das Archiv blieben aber in Dorpat, da sich die zur Überführung notwendigen Fuhrwerke für den gebotenen billigen Fuhrlohn nicht beschaffen liessen. Obwohl dem Kommandanten bei der Kapitulation die Bedingung, die Druckerei auf dem Wasserwege nach Narva zu schaffen, zugestanden worden war, so liess sich das doch nicht bewerkstelligen, da die Typen

nicht verpackt waren. Darauf wurde die Druckerei der schützenden Aufsicht des Pastors zu St. Johannis Jemerling anvertraut, nach dem Frieden zu Kardis aber von dem damaligen Superintendenten Johan Gezelius zusammen mit der Bibliothek in die Marienkirche übergeführt und in einem Gewölbe unter dem Chor aufgehoben. Während der Überführung wurden die Typen in der Stadtwage gewogen: ihr Gewicht zusammen mit den Kisten belief sich auf 3564 Pf. (42—43).

Bis 1690 lag die Druckerei hier völlig unbenutzt, und diesen Umstand wollte der nunmehrige Prokanzler der Akademie Åbo Johan Gezelius ausnutzen, um sie dorthin überzuführen und die Einrichtung der dortigen „schwachen“ akademischen Druckerei zu komplettieren. Über den Typenreichtum der Dorpater Druckerei war er ja aufsgenaueste orientiert. Diesen Bemühungen war jedoch kein Erfolg beschieden: da bereits seit 1665 der Plan einer Wiederherstellung der Dorpater Universität zur Diskussion stand, so liess man die Druckerei in Dorpat. Im Zusammenhang mit diesen Plänen wuchs auch wieder das Interesse für das verborgene Universitätsvermögen, und 1689 schickte der Generalgouverneur dem Könige auf dessen Anforderung die Kopie eines nicht vor 1658 zusammengestellten Verzeichnisses der vorhandenen Typen (cf. Anhang № 1. S. 80—81.) (43—44).

Die Druckerei der Academia Gustavo-Carolina 1690-1709.

Am 18. August 1690 fand die Inauguration der neuen Akademie statt. Doch am 11. Juli bereits war der Generalgouverneur mit dem Ansinnen an den Generalsuperintendenten Fischer herangetreten, er möge, einem Wunsche des Königs entsprechend, seine Druckerei aus Riga nach Dorpat überführen und der neuen Akademie dienstbar machen. Fischer hatte 1675 das Privileg zur Eröffnung einer Offizin erhalten, hauptsächlich zwecks Herausgabe geistlicher Schriften in lettischer und estnischer Sprache (45).

Noch war die Angelegenheit mit Fischer in der Schwebe, als bereits auf der ersten Sitzung des Universitätskonsistoriums Johan Brendeken zum akademischen Buchdrucker berufen wurde unter der ausdrücklichen Verpflichtung, die Einrichtung der alten Druckerei im Laufe von zwei Monaten geziemend in Ordnung zu bringen und zu ergänzen, zu welchem Zweck ihm die Summe von 200 Rtlr. bewilligt wurde. Am 7. September wurde der Vertrag zwischen der Universität und Brendeken perfekt, worauf dieser sich sogleich an die Er-

gänzung des Druckereinventars machte und zwar in Reval, wo er damals ansässig war, offenbar als Gehilfe seines Bruders, des Stadt- und Gymnasialbuchdruckers Christoph Brendeken, und wohnen er jedenfalls einen Teil der alten Lettern überführte zwecks Weiterbeförderung nach Lübeck zum Umgiessen. Die Brüder Brendeken stammten aus Goslar (Hannover), wo ihr Vater Caspar Schuhmacher war. Der ältere Bruder Christoph wurde im Mai 1649 geboren, der jüngere, Johan, am 13. Januar 1653. Christoph war 1674 Geselle in der Henrik Keyserschen Druckerei in Stockholm, wonach er 1676 sich in Reval als Buchdrucker niederliess; Johan war vor seiner Übersiedlung nach Estland in Hamburg als Makler tätig (45—47).

Seinem Vertrage mit der Universität entsprechend begann Johan Brendeken genau nach zwei Monaten zu drucken und am 8. November 1690 erschien der erste Druck der Dorpat-Pernauer Universitätsdruckerei, ein Patent in einer Auflage von 400 Exemplaren. Dieses Patent sowie ein Programm sind noch in Reval gedruckt, und die Druckerei ist erst in der zweiten Hälfte des Dezember 1690 nach Dorpat übergeführt worden. Die Annahme Stiedas, dass Brendeken schon im Jahre 1689 gedruckt hätte, entbehrt einer genügenden Grundlage (47—48).

Brendeken bezog ein Gehalt von 50 Stlr. jährlich. Da aber die Produktion der zweiten Universitätsdruckerei eine geringere war als der ersten und dadurch auch seine unregelmässigen Einnahmen nicht den früheren Status erreichten, ihm zudem die Summen keineswegs regelmässig ausgekehrt wurden, so konnte er seinen Lebensunterhalt nicht bestreiten und musste sich zu wiederholten Malen an das Universitätskonsistorium mit der Bitte um Aufbesserung seiner materiellen Lage wenden. Doch zeitigten seine Vorstellungen keine greifbaren Resultate, da die wiederholten Versuche, ihm das Privileg zur Herausgabe estnischer Bücher zu erwirken, alle fehlschlügen (48).

Die pekuniären Schwierigkeiten erlaubten es Brendeken nicht, sich einen gagierten Gesellen zu halten, und bis 1699, als mit den Vorbereitungen zur Überführung der Akademie nach Pernau begonnen wurde, war sein Sohn Johan Peter sein einziger Gehilfe. Wie dann aber das ganze Inventar der Druckerei verpackt, nach Pernau transportiert und die Offizin an ihrem Bestimmungsorte neu installiert werden musste, kam Brendeken nicht mehr ohne Hilfskräfte aus und verschrieb sich einen Gesellen aus Hamburg, der im Mai 1699 in Dorpat eintraf und gegen einen Wochenlohn von 1 Rtlr. bei freier Station den Dienst antrat. Im Juli 1699 erschien noch der letzte Druck in Dorpat, Prof. Daus Oratio „De migratione literarum“ und Ende Juli und Anfang August ging dann die Überführung des Universitätsinventars vor sich, zu welchem Zweck 31 Paar Pferde für 306 Stlr. gemietet werden mussten (48—50).

In Pernau waren infolge des 1700 ausgebrochenen Nordischen Krieges die Prämissen für ein Gedeihen der akademischen Arbeit denkbar ungünstige, was natürlich auch auf die literarische Produktion zurückwirken musste und ihr Zurückgehen nicht nur in quantitativer, sondern auch qualitativer Hinsicht involvierte, indem Preisreden vorherrschend wurden. Zwar wurde der Plan ventilirt, die Bibliothek und die Druckerei aus Pernau nach Stockholm oder sonst einer nicht kriegsgefährdeten Stadt überzuführen; als aber scheinbar keine direkte Gefahr mehr bestand, liess man sie doch in Pernau, wenn auch die Bibliothek in einem Keller untergebracht war.

In Pernau war Brendeken als Buchdrucker bis 1709 tätig. Am 25. Oktober 1704 wurde er Bürger, nachdem die Grosse Gilde ihn bereits 1703 als Bruder aufgenommen hatte. Auch baute er sich ein Haus auf einem 1706 von der Stadt angewiesenen Platze (50—51).

Am 21. August 1710 fiel Pernau in die Hände der Russen, doch waren die Vorbereitungen zur Überführung der Universität bereits im November 1709

im Gange, und im selben Monat, möglicherweise allerdings erst Anfang Dezember erschien der letzte Pernauer und zugleich der letzte Druck der Universität zur schwedischen Zeit überhaupt: Intimation zur Rektoratsübergabe. Die Bibliothek und offenbar auch die Druckerei brachte der Rektor C. Schulten im Dezember 1709 nach Stockholm. Brendeken aber blieb ohne Beschäftigung in Pernau, wo er 1710 während der Belagerung gestorben ist. In Stockholm lag die Dorpat-Pernauer Druckerei vollständig unbenutzt bis 1726. Als dann die Åboer akademische Druckerei nach den Kriegsjahren ihre Tätigkeit wieder aufnahm, ergab sich ein grosser Mangel an Lettern, und um dem abzuhelpen wurde auf Betreiben des Kanzlers der Akademie Åbo das Inventar der früheren Pernauer Offizin im Oktober 1726 dorthin übergeführt und mit dem der Åboer vereinigt (51—52).

Betrachten wir nun das Gesamtwerk Brendekens aus den Jahren 1690—1709, so erweist es sich zumal in der Pernauer Periode als merklich geringer, wie die Produktion der ersten Universitätsdruckerei. Erschienen in Dorpat in den Jahren 1690—99 immerhin noch ca. 150 Drucke, so sank diese Zahl in Pernau während des fast gleichen Zeitraumes von 1699—1709 auf nur etwa 100. Wieviel lebenskräftiger war da doch die Druckerei der Gustaviana mit ihren 700—750 Drucken, während ihre Lebensdauer die der Gustavo-Carolina doch nicht so erheblich überstieg! Somit sind in Dorpat und Pernau im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts im ganzen ca. 1000 Drucke erschienen.

Die Höhe der Auflage schwankte bei den einzelnen Werken zwischen 100 und 400 Exemplaren, betrug bei den Dissertationen, Disputationen, Programmen und Reden im Mittel 250. Die Dissertationen und Dissertationen bildeten während der Dorpater Zeit den weitaus grösseren Teil auch der Produktion Brendekens; an zweiter Stelle folgen Reden und Programme. In Pernau ging im Zusammenhang mit dem allgemei-

nen Siechtum der Universität die Zahl jener sehr merklich zurück; an ihre Stelle traten Panegyrici auf die schwedischen Siege. Damit ist auch das numerische Anwachsen der deutschen Drucke in jener Periode zu erklären, waren diese Reden doch für einen weiteren Leserkreis bestimmt. Während der ganzen Pernauer Zeit erschienen ausser den lateinischen Schriften rein akademischen Charakters 5 schwedische und 20 deutsche Drucke. Unter diesen wären besonders zu erwähnen: des Revaler Arztes Tobias Enizel „Apologie“, 1693; Prof. M. Daus „Atheist“, 1699; und unter jenen: der „Agesilaus“ 1696 und Sveno Tilianders „Compendiosa semita“ 1691. Dieser letztgenannte Druck, ein Lehrbuch des Schwedischen für Deutsche, verdient besondere Beachtung, da er von Brendeken selbst verlegt wurde, wie aus der Bemerkung zum Impressum: „hoß honom till kiöps“ zu ersehen. Brendekens Verlegertätigkeit beschränkte sich auf dieses einzige Werk, das allerdings wie die zahlreichen während des ganzen folgenden Jahrhunderts erfolgten Neudrucke lehren, sich einer ausserordentlichen Popularität erfreute (52—54).

Für den technisch gelungensten und schmissigsten Druck der Dorpater wie auch der Dorpat-Pernauer Offizinen muss der „Actus Inauguralis“ (Titel cf. Bild III, S. 57) gehalten werden, der in den Jahren 1701—1706 hergestellt wurde. Das Frontispice, (Bild II, S. 56) wahrscheinlich vom Generalgouverneur und Universitätskanzler Erik Dahlberg selbst gezeichnet, wurde in Stockholm vom Graveur Johan van den Aveelen in Kupfer gestochen. Es ist der einzige Kupferstich in der Produktion der Dorpat-Pernauer Periode, obwohl für Illustrationszwecke während dieser Zeit der Holzschnitt vollständig durch den Kupferstich verdrängt war. Das Werk wurde in einer Auflage von 200 Exemplaren gedruckt und seine Fertigstellung zog sich deshalb so in die Länge, weil das Manuskript der von Professor Eberhard anlässlich der Inauguration gehaltenen Predigt nicht geliefert wurde. In den beiden scheinbar einzigen erhaltenen Exempla-

ren des Buches, die gegenwärtig in der Universitätsbibliothek zu Upsala aufbewahrt werden, fehlt sie (55—59).

Wenn auch gewisse Schwächen der Produktion Brendekens nicht in Abrede gestellt werden können, so dürfen andererseits zwei kulturhistorisch überaus bedeutsame Tatsachen, die mit seiner Tätigkeit als Drucker in engstem Zusammenhange stehen, hier nicht übergangen werden. Zunächst einmal sind wir auf Grund der allerdings dürftigen Daten eines Protokolls des Universitätskonsistoriums vom Jahre 1700 zu dem Schlusse berechtigt, dass Brendeken in Pernau im Dezember 1700 eine Zeitung „Aviser“ gedruckt hat. Sie erschien zweimal wöchentlich, Mittwochs und Sonnabends. Über die Person des Herausgebers und die Dauer ihres Erscheinens fehlen uns einstweilen nähere Daten. Eine längere Lebensdauer werden wir für das Blatt wohl kaum voraussetzen dürfen, da im gegenteiligen Fall die Annahme nicht unwahrscheinlich wäre, dass wenigstens das eine oder andere Exemplar des Blattes sich bis auf unsere Tage erhalten haben müsste. Dass es in deutscher Sprache erschien, wird sich ernstlich kaum bezweifeln lassen, im Gegenteil, wir werden es als ganz sicher annehmen haben. An sich ist die Tatsache des Erscheinens einer Zeitung in Pernau zur schwedischen Zeit insofern besonders interessant, als bisher nur A. R. Cederberg eine dahingehende Vermutung ausgesprochen hat. Die bisher bekannt gewordenen Daten liessen sicher auf das Bestehen nur dreier Zeitungen im Baltikum zur schwedischen Zeit schliessen: der „Rigischen Novelletten“, der „Revalischen Post-Zeitung“ und der „Narvischen Post-Zeitungen“ (59—60).

Das zweite, vielleicht noch wichtigere Beginnen Brendekens, das sich allerdings ungeachtet aller Anstrengungen nicht durchführen liess und Fiasko erlitt, war der Versuch, sich das Privileg zum Druck estnischer Bücher zu verschaffen. Bis dahin wurden diese in Reval und besonders in Riga in der Fischerschen Offizin gedruckt. Seit 1691 nun bemühte sich Brendeken zu wieder-

holten Malen um ein derartiges Privileg, wobei die Universität ihn immer aufs weitgehendste unterstützte. Anfangs standen der Kanzler Hastfer wie auch der König, das Fischer gewährte Privileg als Grund vorschützend, der Sache ablehnend gegenüber. Mit der Überführung der Universität nach Pernau veränderte sich die Situation aber ganz merklich zu Gunsten Brendekens. Der neue Kanzler Dahlberg verhielt sich der Universität gegenüber äusserst wohlwollend und versprach die Bestrebungen Brendekens in jeder Weise beim Könige zu unterstützen. Zudem war der Generalsuperintendent Fischer nach Deutschland übergesiedelt, und damit ergab sich für Brendeken die Möglichkeit, dessen Privileg zu übernehmen. Etwas später (1702) starb auch der Leiter der Fischerschen Druckerei, Wilcken. Somit waren für Brendeken scheinbar die günstigsten Voraussetzungen geschaffen, sein Gesuch nunmehr auch auf die lettischen Bücher auszudehnen. Allein immer wieder übergang der König die Frage in seinen Resolutionen. Da zudem Dahlberg inzwischen starb und überhaupt die kulturellen Belange immer mehr von den militärisch-strategischen in den Hintergrund gedrängt wurden, so war den weiteren Bemühungen Brendekens kein Erfolg beschieden. So ist von den Universitäten in Dorpat und Pernau kein einziges estnisches Buch gedruckt worden (60—64).

Was nun die Druckerverhältnisse der Gustavo-Carolina anlangt, so begegnen wir hier den nämlichen Erscheinungen, wie wir sie bei der Betrachtung der ersten Universitätsdruckerei feststellen konnten. Nur lassen sich einige Veränderungen hinsichtlich der Handhabung der Zensur bemerken. So war z. B. der Bibliothecarius ex officio zum zweiten Druckereinspektor bestellt, und für den Druck unzensurierter Werke war sogar eine Strafe vorgesehen, deren Mindestmass auf 3 Rtlr. festgesetzt wurde. Obwohl laut Konstitutionen der Universität die Schriften der Lehrkräfte der Zensur nicht unterlagen, so bestimmte das Konsistorium späterhin doch, dass

sämtliche druckreifen Manuskripte, selbst die Programme des Rektors und die Intimationen die Genehmigung des Druckreinspektors zur Drucklegung erhalten müssten. Freilich ist in einigen Fällen diesen Forderungen nicht weiter Genüge geleistet worden, sei es seitens des Buchdruckers oder der resp. Verfasser, und einmal musste der Rektor sogar den Inspektoren ihre Pflichten ernstlich ins Gedächtnis rufen.

Unzufriedenheit rief unter den Studenten die Frage der Korrekturen hervor. Sie beklagten sich beim Konsistorium darüber, dass Brendeken ihnen nicht die verlangten drei Korrekturen bewillige und beim Drucken nicht die vom Autor vorgenommenen Verbesserungen berücksichtige. Auch waren sie mit den von Brendeken gestellten Zahlungsbedingungen nicht zufrieden. Nun war eine feste Taxe zwar nicht ausgearbeitet worden, immerhin bestand aber eine gewisse Norm, an die Brendeken sich hielt: für die ersten 100 Exemplare eines Bogens nahm er 1 Rtlr., für jede folgenden aber je $\frac{1}{4}$ Ao. 1708 setzte das Konsistorium eine Taxe für Texte in anderen als lateinischen Lettern fest, und zwar: für einen Bogen griechischen Satzes 4 Rtlr., für einen Bogen unpunktierter hebräischer Schrift 3 Rtlr., desgleichen auch gew. Schrift mit Zahlen; ein Patent 1 Rtlr. Wird aber in einem gewöhnlichen Texte gelegentlich der eine oder andere hebräische oder griechische Satz nötig, so ist der Buchdrucker berechtigt die gewöhnliche Norm von 1 Rtlr. auf $1\frac{1}{2}$ zu erhöhen. Auf derselben Sitzung wurde auch die Länge der Zeilen nach schwedischen Massen festgesetzt: Patent $2\frac{1}{2}$ Quarter, 2^0-1 , $4^0-\frac{3}{4}$ und $8^0-1\frac{1}{2}$ Quarter (1 Quarter = 14,8 cm) (64—67).

Seiner Verpflichtung dem Kgl. Archiv und der Kgl. Bibliothek in Stockholm, später auch den Universitäten Upsala, Lund und Åbo die festgesetzten Archivexemplare zu übersenden, ist Brendeken — wie übrigens die Mehrzahl der Buchdrucker im schwedischen Reiche — ungeachtet aller Forderungen des Kanzlers

wie auch des Kgl. Archivsekretärs Palmiskiöld nicht nachgekommen. Wenigstens sind die vor 1707 in Dorpat und Pernaü erschienenen Drucke nicht übersandt worden (68—69).

Betrachten wir zum Schluss noch die Unterbringung und die Einrichtung der Druckerei, so muss bemerkt werden, dass sie in Dorpat in mehreren gemieteten Lokalen, zeitweilig auch im Hauptgebäude der Universität Unterkunft suchen musste, da das frühere Druckereigebäude 1665 während des grossen Brandes ein Opfer der Flammen geworden war. Der Plan, auf dem Platze ein neues Gebäude zu errichten, kam nicht zur Ausführung. Die Mieten für die jeweils eingenommenen Lokale musste Brendeken selbst aufbringen, womit er aber keineswegs einverstanden war und deswegen sogar Dorpat zu verlassen drohte. Daraufhin wandte sich die Universität immer wieder an den Kanzler und den König mit der Bitte, es zu gestatten, der Druckerei ein Lokal aus Universitätsmitteln zu mieten, oder aber ein Haus ad hoc bauen zu lassen. Diese Vorstellungen hatten aber keinen Erfolg, und schliesslich war Brendeken 1694 gezwungen sehr gegen seinen Willen ins Hauptgebäude der Universität überzusiedeln, wo er bis 1697 arbeitete. Nun involvierte aber die Druckerei unleugbar eine Feuersgefahr für die Bibliothek und störte zudem den Vorlesungsbetrieb, so dass Brendeken mit seiner Druckerei in das Schulhaus auf dem Marienkirchenplatz umziehen musste (69—73).

In Pernaü nistete sich die Druckerei zunächst unter ungünstigen Bedingungen in der Akademie ein, bis für sie ein neues Gebäude aufgeführt wurde, in dem auch die Pedellen Wohnung finden sollten. Im August 1700 war die Druckerei bereits in diesen Neubau eingezogen; doch war die Inneneinrichtung des Hauses noch nicht zu Ende geführt, wozu es wiederum an Mitteln gebrach (73—74).

Die Einrichtung der ersten Druckerei bildete, wie wir sahen, das Fundament der neuen Offizin der Gustavo-Carolina.

Nun waren aber die alten Lettern soweit abgenutzt, dass der Brendeken gewährte Kredit von 200 Rtlr. sich als ungenügend erwies und ihm 1691 ein Ergänzungskredit von 100 Rtlr. bewilligt werden musste zum Umgiessen alter Lettern. Bei der Inventaraufnahme stellte es sich nämlich heraus, dass von 2227 Pf. Lettern über die Hälfte, nämlich 1199 Pf. unbrauchbar waren. Jedenfalls wurde in den ersten Jahren die ganze Installation soweit in die Höhe gebracht, dass bis 1697 weder Anschaffungen von neuen Lettern noch auch ein Umgiessen der alten nötig wurde. Der in diesem Jahre erbetene Kredit von 60 Rtlr. für Neuanschaffungen wurde aber nicht bewilligt bis zur Überführung der Universität nach Pernau. (74—75).

Nach der Überführung mussten jedoch neue Lettern vom Schriftgiesser Jobst Rüdemann aus Lübeck erworben werden. Als dann 1703 die Anschaffung griechischer und hebräischer Lettern auf der Tagesordnung des Konsistoriums stand, empfahl der Generalsuperintendent Nicolaus Bergius sie aus Braunschweig zu bestellen, da er sich von der hohen Qualität der dort gegossenen Typen beim Druck seines französischen Gesangbuches in Stockholm im Jahre 1700 persönlich habe überzeugen können.

1703 wurde wiederum eine Inventur der Typen gemacht (Anhang № 2, S. 81), wobei es sich herausstellte, dass alle Sorten Typen, ausser dreien, die am wenigsten gebraucht wurden, umgegossen waren. Im Gewicht, 2260 Pf., entsprach die Quantität etwa dem Status von 1691. Laut Inventur vom Jahre 1708 waren 500 Pf. (Anhang № 3, S. 82) Lettern hinzugekommen; das Gesamtgewicht betrug jetzt 2796 Pf. Die zweite Universitätsdruckerei bezog alle ihre neuen Typen aus Lübeck und liess ebenso dort ihre alten umgiessen (75—77).

Mit dem Aufhören der schwedischen Universität setzte in Dorpat und Pernau unter der russischen Herrschaft zunächst eine Periode völliger Stagnation auf dem Gebiete des graphischen Gewerbes ein, die nahezu ein rundes Jahrhundert währte. In Pernau wurde erst 1809 von Gotthard Marquardt eine Druckerei gegründet, und nach Dorpat wurde 1789 die Michael Grenziussche Offizin aus Oberpahlen übergeführt. Die einzige Stadt auf estnischen Gebiete, wo seit 1634 ununterbrochen auch im 18. Jahrhundert gedruckt wurde, war Reval. Eine gewisse Bedeutung erlangte daneben auch das junge Industriezentrum Oberpahlen, wo 1766—1789, allerdings mit einigen Unterbrechungen, eine Offizin bestand (78—79).

Isikunimede register — Personenregister.

Lühendeid : AG = Academia Gustaviana ;
AGC = Academia Gustavo-Carolina.

Auséen, Samuel, AGC professor 64, 82, 83.
Aveelen, Johan van den, gravöör Stokholmis 58, 92.

Bacmeister, Hartwig Ludwig Ch., ajaloolane 14, 84.

Balck, C., Pärnus 28, 87.

Bartelt, Nicolaus, maalikunstnik 36.

Bazoncourt, Philippe, AGC tantsuõpetaja 48.

Becker Jacob, AG raamatutrükkija 10, 17 jj., 26, 31 jj., 78, 85 jj.

Beckius, kirjutaja 51.

Beise, Theodor, Tartu linna sündikus 13.

Belovius, Jacob Friedrich, AG professor 30.

Bengtson, Erich, AG rentmeister 44.

Bengtson (Igelström), Harald, Liivimaa kindralkubermangu rentmeister 17.

Bergius, Nicolaus, Liivimaa kindralsuperintendent 76, 95.

Bernhard Raamatutrükkija 13.

Bertleff, Martin, Tartu kooli rektor 53, 65.

Bessemesser, Heinrich, Riia raamatutrükkija 10, 43.

Boisman, Henricus, üliõpilane 18, 37.

Borm, Wilhelm, Pärnu raamatutrükkija 78.

Brandis, Lucas, Lüübeki raamatutrükkija 9.

Braun, Laurentius, AGC professor 64, 74.

Brendeken, Caspar, Goslari kodanik 47, 91.

Brendeken, Christoph, Tallinna raamatutrükkija 11, 13, 46, 47, 91.

Brendeken, Johan, AGC raamatutrükkija 27, 45 jj. 83, 86, 90 jj.

Brendeken, Johan Christoph, Tallinna raamatutrükkija 11.

Brendeken, Johan Peter, AGC raamatutrükkija sell 49, 50, 91.

Bröms, Ingemund, AGC professor 83.

Buchholtz, Arend, raamatukoguhoidja 12, 13, 84, 86.

Buchholtz, August, ajaloolane 5, 13, 14, 84.

Burmeister, laevnik 75.

Caméen, Sveno, AGC professor 55, 59, 64.

Camnitz, Jacob, AG raamatutrükkija sell 25.

Cantzler, Johann Hinrich, AG raamatukõitja 27, 78, 87.

Carlholm, Gustav, AGC professor 46.

Cederberg, Arno Rafael, Tartu, hiljem Helsingi professor 5, 12, 14, 59, 93.

Crellingius, Johann, üliõpilane 35.

Crellius, Joachim, AG professor 35.

Dahlberg, Erik, Liivimaa kindralkuberner 55, 58, 62, 63, 72, 75, 92, 93.

Dau, Michael, AGC professor 50, 53, 58, 64, 75, 91, 92.

Detleffsen, Detloff, Pärnu kaupmees 28, 87.

Dimberg, Sveno, AGC professor 45, 64, 71, 74.

Dreff, Hans, AG konvikti ökonom 19.

Dreff, Margaretha, Tartu majaomanik 70.

Dreylich, Gillius, AGC raamatukogu amanuensis ja üliõpilane 55.

Dryander, Martin, Tartu komandandi lossisekretär 69.

Duderstedt, Riia raamatukaupleja lesk 23, 86.

Dunte, Ludwig, Tallinna kirikuõpetaja 33, 36.

Eberhard, Daniel, Tartu kooli rektor ja AGC professor 53, 58, 59, 92.

Einhorn, Paul, Kuramaa superintendent 35, 88.
Enizel, Tobias, Tallinna arst 53, 92.
Essen, Paul v. fortifikatsiooni-leitnant 73.

Fabri, Johannes, Stokholmi raamatutrükkija 10.
Facijs, Johann Friedrich, Tartu 27.
Fahlenius, Ericus, AGC professor 64.
Falck, Erich Johan, Narva kirikuõpetaja 33, 36.
Fedorov, Ivan, Moskva raamatutrükkija 10.
Feuereisen, Arnold, ajaloolane 14, 84.
Fischer, Johann, Liivimaa kindralsuperintendent 10, 28, 45, 60 jj., 90, 93.
Fleming, Lars, Tartu komandant 42.
Folcher, Johann, AGC professor 58, 64, 65, 73.
Fricke, Vincentius 41. [87.
Frost, Johann, Pärnu postmeister 27 j.,
Fundell, Nicolaus, AGC sekretär ja raamatukoguhoidja 64, 74.
Fust, Johann, raamatutrükkija 37.

Gadebusch, Friedrich Konrad, ajaloolane 13, 16, 84.
Gezelius, Johan, AG professor ja Turu piiskop 29, 30, 31, 34, 41, 43, 52, 88 jj.
Ghemmen, Govaert van, Kopenhageni raamatutrükkija 10.
Goetschenius, Peter, AG professor 36.
Greiff, Georg Heinrich, Pärnu kaupmees 28, 87.
Greiffenhagen, Otto, arhivaar 12, 13, 14, 19.
Grenzius, Michael Gerhard, Tartu raamatutrükkija 78, 79, 84, 95.
Gustav II Adolf, Rootsi kuningas 10, 11, 15, 18, 33.
Gutenberg, Johann, trükikunsti leiutaja 9.
Gutslaff, Johann, Ürvaste kirikuõpetaja 34, 37, 60, 88.
Güllicke, Christian, AG raamatutrükkija sell 24, 25, 85.

Haberegger, Vitus, Rootsi raamatutrükkija 26.
Hakelmann, A., Riia raamatutrükkija 10.
Hakelmann, Hinrich, AG rentmeister 46.

Hasenfelder, Gottfried, apteeker 27, 87.
Hasselblom, Nils, Turu ülikooli professor 51.
Hastfer, Jakob Johann, Liivimaa kindralkuberner 45, 61, 70, 93.
Hein, Heinrich, AG professor 30, 31, 39.
Heising, Daniel, Tartu majaomanik 71.
Hermelin, Olaus, AGC professor 64, 65.
Hilchen, David, Riia rae sekretär 10.
Hoffman, Gottfried, Pärnu ja AGC raamatuköitja 78.
Holstenius, Eloff, AGC professor 64.
Holstenius, Erich, AG professor 31.
Horn, Arvid, Soome kindralkuberner 51.
Hugius, Tartu kantor 72, 73.

Ivan IV Julm, Vene tsaar 10.

Jauch, Lorenz, raamatukaupleja 11, 78.
Jemerling, Johann, Tartu raehärra 71.
Jemerling, Martin, Tartu kirikuõpetaja 42, 43, 90.
Jensen, J. 12.
Jernfeld, Crispinus, AGC professor 64, 67.

Karl X Gustav, Rootsi kuningas 60.
Kellner, Johann, Tartu kaupmees 27, 87.
Kellner, Philipp, Tartu linna sekretär 69, 70.
Kemner, Heinrich, Tartu kirikuõpetaja 33.
Keyl (Kiel), Joachim, Riia raamatutrükkija sell 25, 29, 87.
Keyl, Nicolai, Rostocki ülikooli raamatutrükkija 29.
Keyser, raamatutrükkijate suguvõsa Stokholmis 10.
Keyser, Henrik, Stokholmi raamatutrükkija 47, 91.
Klemming, Gustav Edvard, Upsala ülikooli raamatukogu juhataja 14.
König, Peter, üliõpilane 65.
Kristiina, Rootsi kuninganna 10, 26, 39, 41, 78, 86, 89.
Kropp, Claes, Tartu majaomanik 70, 71.

Lambertus, Tartu joogikoha pidaja 39, 40, 89.
Lidenius, Petrus, AG professor 31, 34.
Lindau, Peter Christoph, rekognitsiooni-inspektor Tartus 71.
Ludenius, Laurentius, AG professor ja raamatukoguhoidja 30, 31.

Mancelius, Georg, AG professor 30.
 Marcks, Johan, fortifikatsiooni-laekur Pärnus 73.
 Maret, Pierre de, AGC vehklemisõpetaja 49.
 Marquardt, Gotthardt, Pärnu raamatutrükkija 78, 95.
 Masserguth, Hanna 47.
 Matthiae, Salomo, AG professor 30.
 Mattsson, Eskil, Upsala raamatutrükkija 15, 36, 89.
 Megalinus, Johan, üliõpilane 35, 88.
 Mehner, Johann, Tallinna raamatukaupleja 78.
 Menius, Friedrich, AG professor 31, 32, 36, 37, 86.
 Meren, Peter von, Riia raamatukaupleja 23.
 Meurer, Ignatius, Stokholmi raamatutrükkija 10.
 Micraelius, Johann, Stettini raekooli rektor, kutsutud AG professoriks 16.
 Moberg, Olaus, AGC professor 55, 72, 73.
 Moller, Arvid, Tartu kooli rektor 58.
 Mollinus, Nicolaus, Riia raamatutrükkija 10.
 Müller, Johann Garlieb 75.
Napiersky, Karl Eduard, ajaloolane 13, 29.
 Nordin, Johan Gabriel, Rootsi raamatutrükkija 14.
 Noth (Noot), Johan, sõdur Pärnus 50.
 Nöller, G. M., Riia raamatutrükkija ja AGC raamatukaupleja 10, 46, 49, 78.
Oxenstierna, Bengt, Liivimaa kindralkuberner 23.
Palmrooth, Andreas, AGC professor 64, 73.
 Palmsköld, Elias, kuningliku arhiivi sekretär Stokholmis 68, 69, 94.
 Pistorius, Jacobus, vt. Becker, Jacob.
 Preiskorn, Peter, Pärnus 28, 87.
 Puksov, Friedrich, Tartu ülikooli raamatukogu juhataja 12.
Quensel, Conrad, AGC professor 64, 65.
Rab vt. Bengtson.
 Raicus, Johannes, Tartu gümnaasiumi rektor 38, 89.

Raverding, (Raudinger), Hermann, AG konvikti ökonom 38, 39, 89.
 Recke, Johanin 'Friedrich von', ajaloolane 13, 29.
 Reusner, Christoff, Tallinna raamatutrükkija 11, 13, 85.
 Rittaw, Christian, Riia raamatukõitja 16, 23, 37, 86, 89.
 Rogman, E. 14.
 Rosen, Bugislav, Kaprio (Koporje) asehaldur 16. 17.
 Rummel, Pärnu maakohu sekretär 55.
 Russe, (Claes) Nicolai, Tartu raehärra 22, 38.
 Rüdemann, Jobst, Lüübeki kirjavallaja 75, 76, 95.
Sarcovius, Daniel, AGC professor 59, 64.
 Samson, Hermann, Liivimaa superintendent 33, 86.
 Scarin, Algot, Turu ülikooli professor 51.
 Schelenius, Joachim, AG professor 31, 40, 42, 44.
 Schirren, Carl, ajaloolane 13, 14, 21, 84, 86.
 Schmidt, Christoph, AG raamatukõitja 25, 78.
 Schomer, Peter, AG professor 25, 30.
 Schöffner, Peter, raamatutrükkija 37.
 Schröder, Gerhard, Riia raamatutrükkija 10, 11, 18, 24, 25, 32, 35, 86, 88.
 Schultén, Karl, AGC professor 51, 64, 92.
 Schütte, Jost 38, 39, 40.
 Schwengeln, Pärnu linna komandant 51.
 Seelov, Peter van, Stokholmi raamatutrükkija 77.
 Sigismund III, Poola kuningas 10.
 Simon, Adolf, Tallinna raamatutrükkija 11.
 Siöbergh, Gabriel, AGC professor 46, 48, 53, 64, 65, 72.
 Skragge, Gabriel, AGC professor 46, 59, 64.
 Skytte, Bengt, AG kantsler 16.
 Skytte, Jakob, AG rektor 36.
 Skytte, Johan, Liivimaa kindralkuberner 15, 16, 17, 19, 22, 85 j.
 Snell, Johann, Rootsi ja Taani esitrükkija 9.
 Sommelius, Gustav Johan, Lundi akadeemia raamatukoguhoidja 14, 29.
 Stähr, Olof, Tartus 71.

Stein, Statius, Liivimaa postikorrall-
daja 23.

Sternbach, Jacob, Kuramaa konsistoo-
riumi notar 35.

Stieda, Wilhelm, ajaloolane 13, 14,
16, 25, 32, 33, 34, 84, 86, 91.

Thau, Abraham, Tartu kantor 73.

Thauvonius, Abraham, üliõpilane 36.

Tiliander, *Sveno, Rootsi kirikuõpe-
taja 54, 92.

Törlitz, Michael, AG trükikoja sell
24, 25, 26, 29, 38, 39, 85, 87.

Virginius, Andreas, AG professor 16,
18, 30, 31, 33, 35, 85.

Virginius, kammernõunik Stettinis 17.

Vitus, raamatukaupleja 25, 26, 87.

Vogel, Johan, AG raamatutrükkija 25,
26 jj., 40, 43, 48, 54, 86 jj.

Volter, Pärnus 51.

Wald, Peter, Turu raamatutrükkija 15.

Warneke, Joachim, AG professor ja
Tartu bürgermeister 30, 69.

Weber, David, Tartu majaomanik 71.

Westphal, Heinrich, Tallinna raamatu-
trükkija 11.

Wexionius, Olaus, AG professor 31.

Wilcken, J. G. Riia raamatutrükkija
10, 60.

Wilde, Jacob, AGC professor 64, 65.

Wilde, Peter, arst Põltsamaal 79.

Winter, Johan, AG raamatutrükkija
sell ja Turu raamatutrükkija 29, 88.

Wirdig, Sebastian, AG professor 31.

Witte, Herman, Turu piiskop 51.

Sisukord.

	Lk.
Eessõna	3— 5
Trükitud allikad ja kirjandus	6— 8
Trükkimata allikad	8
Sissejuhatus	9—14
Trükikunsti levinemise algus — 9; Trükikunsti areng	
Põhjamaades — 9—10; Riias — 10; Tallinnas — 11;	
Narvas — 12; Eesti trükiolude senine käsitlemine —	
12—14.	
I. Academia Gustaviana trükikoda Tartus 1631—1656.	15—44
Katsed ja ettevalmistused trükikoja asutamiseks Tartu	
1630/1631 — 15—17; esimene Tartu trükis 1631. a. —	
18; Beckeri tegevus kirjastamise ja postikorralduse	
alal — 18—20; Beckeri lahkumine Tartust ja ta hilisem	
tegevus — 21—23; trükikoda ülikooli juhtimisel 1637—43,	
a. — 25; Vitus — 25—26; Johan Vogel — 26—29;	
paberikauplemine — 27—29; ülikooli trükiolud — 29—31;	
ülikooli trükised — 31—37; Beckeri trükised — 32;	
Vogeli trükised — 33—35; Einhorni Historia Lettica kir-	

jastamise küsimus — 35; trükiste illustratiivne külg — 35—37; trükivead — 37; trükikoja ruumid ja trükikoja maja — 38—41; trükikoja sisseseade — 41—42; trükikoda peale esimese ülikooli likvideerimise — 42—44.	
II. Academia Gustavo-Carolina trükikoda Tartus ja Pärnus 1690—1709.	45—77
Fischeri trükikoja Tartu ületoomise küsimus — 45; Brendecken akadeemia raamatutrükijana — 45—51; Pärnu akadeemia trükikoja üleviimine Stokholmi ja sealt Turgu — 51—52; Tartu-Pärnu trükitoodang aa. 1690—1709 — 52—60; S. Tilianderi Compendiosa semita — 54; Actus Inauguralis — 55—59; Pärnu ajaleht 1700. a. — 59—60; Brendekeni püüded privileegi hankida eestikeelsete raamatute trükkimiseks — 60—64; trükiolud — 64—69; tsensuur — 65—66; trükitasu ja trükitaks — 66—67; arhiiveksemplarid — 68—69; trükikoja korter — 69—73; trükikoja sisseseade — 74—77.	
Lõppsõna	78—79
Lisad: nr. 1. Trükitüüpide inventuurnimestik 1661	80
" 2. " " " 1703	81
" 3. " " " 1707	82
Referat: Die Universitätsbuchdruckerei in Dorpat und Pernau zur schwedischen Zeit	84—95
Isikunimede register	96—99
<hr/>	
Pildid: I. 1632. a. ilmunud Fr. Meniuse teose tiitelleht	2
II. Gustavo-Carolina „Actus Inauguralis’e“ frontispiiss	56
III. Sama teose tiitelleht	57

Hind 2 kr.